This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M 1968 विषय कर्मकांड
नाव. कात्यायनसूत्रोकर्कभाष्यसहितम् (अध्याय ५)
लेखक/लिपीकार ?
पृष्ठ 40 काळ ? पूर्ण/अपूर्ण

M-1968

Checked 2012

M-1968

M-1968

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशाय नमः॥ अग्निहोत्रांतानि कर्माण्यनुविहितानि। इदानीं श्रुतिमंत्रपाठानुक्रमेण चातुर्मा
स्यानामनुविधानं क्रियते। श्रुतिक्रमः प्रजापतिर्ह वा इदमग्र एक एवास इति। मंत्रक्रमः प्रवा सिनो हूयामह
इति। तत्रैतदादिमंत्रसूत्रं॥ चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्यामिति। चातुर्मास्यशब्दः कर्मणो नामधेयं॥
स च चातुर्मास्यैर्यजेतेति यजतिशब्दसामानाधिकरण्याद्यजतिनामधेयं। अतश्च द्रव्यदेवताहोमस्त
द्गं। तत्र चाग्नेयादीनि सौर्यांतानि प्रधानानि तेषामंतरायेप्रयोक्तृत्वान्न द्रव्यहोमानां। यद्यपि चा
नेककर्मसंनिधौ चातुर्मास्यशब्दः श्रूयते। तथापि यजतिशब्दसामानाधिकरण्यादाग्नेयादिष्वेव व
र्तते। तेषां प्रयोगः प्रारंभः फाल्गुन्यां भवति। फाल्गुनीशब्देन च पौर्णमासमभिधीयते। फाल्गुनी चै १

त्री वैशाख्याषाढी पुच पौर्णमासी प्रकृतः शब्दः। अतश्चातुर्मास्यानां प्रयोगः फाल्गुन्यां कर्तव्य इति सूत्रार्थः
वैश्वानरपार्जन्यौ निरुप्येत न वैश्वानर इति च गुणान्नद्धितः। सो विष्टकृत इति वत्। अत्र हि गुणिनी देव
ताऽग्निः साहित्यान्नानुवाक्यासु दृश्यते। वैश्वानरो अजीजनदग्निर्नो नमसीमिति। तथा पृष्टो दिवि पृ
ष्टो अग्निः पृथिव्यामिति। तथा च वैश्वानरः पशुपुरोडाश इति प्रकृत्याह यदग्नये इति स्यादिति तद्दे
वयेदिति। तथा चाम्नुदृष्टेष्ट्यां पठ्यते। अग्नये पथिकृते अष्टाकपालं। इंद्राय वृत्रघ्न एकादशकपा
लं। अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालमिति पठिते सूत्रकारेण गुणाद्देवतातद्धितः प्रदर्शितः यद्वृत्र
घ्न एकादशकपालो वैश्वानरश्चेति। एवं च सति यत्र यत्र वैश्वानरश्रवणं तत्र तत्राग्निर्गुणिनी देव

विशेषणभूतान् २

सुवेशेषः १

विशेषं २

निर्वपेदितिसर्वत्र ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वाग्निभिः अन्यस्यागन्तरोनित्येन प्रायश्चित्तार्थो वैश्वानरो ह्येषः १
कुलौ २
वैश्वानरपार्जन्येष्टौ ३

ताद्दृष्टत्वात्॥ यथाग्नये स्वाग्निभिरन्यैर्याजयेत्सुर्मो वा यजेत वैश्वानरं निर्वपेदिति। वैश्वानरपार्जन्यौ निरूप्ये
ष्टिरित्सत्रेष्ट्या वैश्वानरपार्जन्याविष्ट्यान्वारंभणीया। यत्कारणं वैश्वानरपार्जन्यौ प्रकृत्य द्विर्हवि
ष्कान्वारंभणीयेत्यामनंति। अनन्वारंभणीयामन्वारंभणीयाशब्दस्तत्कार्यलक्षणार्थः तेनेष्टे
यान्वारंभणीयां करोतीति इष्ट्या वैश्वानरपार्जन्याविति। वैश्वानरो द्वादशकपालश्चरुं निगदव्याख्या
तं। साचेष्ट्यान्वारंभणीया सत्यपि यजतिलेचातुर्मास्यांगभूतान्न चातुर्मास्यशब्दवाच्येति। यथापौर्णमासा
न्वारंभणीया न पौर्णमासशब्दवाच्या एवमिहापि। तथाच सर्वत्र एवमप्रयोक्तृत्वमस्माः॥ आग्नेयः सौ
म्यश्चरुः सावित्रो द्वादशकपालोष्टाकपालो वा सारस्वतश्चरुः पौष्णश्चरुः प्रपिष्टानां। सचरुः प्रपिष्टानां भ

अन्वारंभणीयायाः १
ठलरः पार्जन्यः श्चरुर्भवति श्यावान्तरान् २
रम
अप्रयोगः ८
२
प्रकर्षेण ७

१ स्वरूपप्रयुक्तत्वेन संयोगाद्यथा भनुर्जन्दरणे ३

वति। एवं हि श्रूयते। तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वंति प्रपिष्टानामेव कुर्वंतीति। तत्र पौर्णमासप्रकरणप
ठितमपि वाक्येन प्रकरणं उल्लंघ्य यत्र पूषा तत्र नीयते पेषणं। द्विर्देवतोपि नियमसामर्थ्यात्। यत्रापि पू
षा सद्वितीयस्तत्र पेषणं भवत्येव। कुतः नियमसामर्थ्यात्। पूष्णो नियोगतः पिष्टमापद्यते इतरस्येंद्र
स्याग्नेर्वा अनियम इति। अर्द्धं पिष्टं वोभयसामर्थ्यात्। वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तेतेति। यत्र पूषा सद्वितीय
स्तत्रार्द्धं पिष्टं कुर्यात्। उभावपि ह्येवं संगतार्थावुचितार्थो भविष्यतः। पिष्टं पूष्ण इतरस्यापिष्टमिति। सोमा
पौष्णं दर्शनात्। अपि च सोमापौष्णेनेमं पिष्टतां दर्शयति सोमापौष्णं चरुं निर्वपेन्नेमपिष्टानां पशुकाम
इति। अपिष्टो वा देवतान्यत्वात्। अपिष्टो वा भवति। द्विर्देवत्यो न पिष्यते। कुत एतत्। देवतान्यत्वात्। न सा।

पिष्टानामेव कुर्वंतीति नियमसामर्थ्यात् ३
कांस्यभोजिन्यायेन ४
समर्थौ ५
नन्वेवमर्थपिष्टत्वरोपाकवैशंस्यं भविष्यति। न। विकृतिमात्रप्रायेषु तंडुलेषु पिष्टानामावापस्तेन न पाकवैषम्यं ५

राजसूयेऽद्रापुष्यश्चरुरस्ति २
ननु कांस्यभोजिन्यायेन नियमानियमयोर्निर्यमस्य बलवत्त्वात् द्विदेवतोप्येन्द्रापौष्णः प्रपिष्टानामेवेति प्राप्त आह ६
नेमशब्दः अर्द्धपिष्टवाची ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३

ग्नापौष्णमैंद्रापौष्णं वा पूषा रेवतावत्सु । यत्र पूषपदात्तद्धितउत्पद्यते तत्रैव पूषा रेवतावत्त्वं न पदांतरएतन्न
चपदांतरसव्यपेक्षात्पूषपदात्तद्धितोत्पत्तिः । सापेक्षत्वात् । सापेक्षं चासमर्थं भवति । समर्थानां प्रथमा
द्वेति तद्धितोत्पत्तिरुक्ता । तस्माद्यत्र केवलः पूषा तत्रैव पेषणमिति । सौमापौष्णेऽप्येवमन्यत्र दृष्टेन मुक्तं तत्
द्धि शिष्टविधानं । सौमापौष्णं देवसस्वरुद्रं पिष्टानां पशुकामस्य भवतीति वचनं तत्तद्दर्शनमिति । एतानि
सर्वत्र । एतानि पंचहवींषि सर्वत्र भवंति । सर्वशब्देन वरुणप्रघासा महाहविः शुनासीरीयं च गृहीतव्यं
तत्र हि प्रतिपर्ववचनं भवति । अथैतान्येव पंचहवींषि भवंतीति । मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः सप्तकपालः स्वतंव
द्गुणविशिनां मरुत्तां सप्तकपालः कर्तव्यः मारुतो वा वैश्वदेवी पयस्या । एतत्प्रकृतित्वं चके श्विस्पयस्यां

सद्धिनीयान् १
असापेक्षानां २
अर्द्धपिष्टदर्शनं ३

सौमापौष्णं चरुं नेमपिष्टानां भवति ४
पर्वसु ५
पर्वाणि ६
तत्सेपयसि दध्यानयति सा वैश्वदेवी आमिक्षा इत्यत्र निर्देशो देवानां श्रुत्या आमिक्षैव शेषो हि तेषां वाक्येन वाजिनं तद्दुर्बल प्रमाणत्वात् यथा श्रुत्यानि रालतं ७

एम
स्वतवो गुणे सेव साध्यः ८
स्वंतवो बलं येषां ते स्वतवसः स्वतवो भ्यरति ऽसाध्यः । तं वै स्वतवो भ्य इति कुर्यादिति श्रुतेः । स्वतवद्भ्य इति तुष्पांद संस्तुते ८

तरे दृष्यते । तत्सुनंनोती वसुक्त रूपं । येन प्रकृतितो विकृतौ धर्मप्रसव दृष्यते न विकृतितः प्रकृतौ प्रकृतौ
च दाक्षायणे धर्मवती पयस्या विद्यते । अथ प्रातर्दाग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्येति धर्माश्च
स्यां विहिताः श्रुतेर्वाद्ध्यानयतीति तथा । वाजिनमनाज्यलिप्तं निषिंचति । उत्करे करोति । वाजिनयाग
श्च भक्षान्तः स धर्मको विहितः एवं च सति प्राकृतसाएव पयस्यायाः प्रकाशात वैकृतस्यां धर्मप्रवृत्तिर्युक्त रूपेति
न यावसन्त्र काप्रस्थानं । अग्नौ पयस्यायाउपांशुत्वं विहितमुपांशुकांडेवायष्व्योग्नो मैत्रावरुणी चेति । वै
श्वदेविकपयस्याप्रकृतित्वे हि तु पांशुत्वं प्राप्नोत्येवं न विधेयमिति । द्यावापृथिवीय एककपालः एतत्प्रकृ
तित्वं चैककपालानामिरयुक्तं । एतद्वैश्वदेवं । अस्य पर्वणो वैश्वदेवमिति संज्ञा । अत्रोचसंव्यवहारार्थी । प्रजा

पुनस्त्वर्थे १
ज्योतिर्वेति ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राचीनंप्रवणंनिम्नंयस्मिन् १ ४

कामस्यापिवैश्वदेवमिसारो। प्राचीनप्रवणे। तच्चप्राचीनप्रवणेकर्त्तव्यं। दर्शपूर्णमासयागधर्मत्वेनसमा

प्तौप्राचीनप्रवणविधानं। अहतवासाःपत्नीच। नियमार्थमेतदुक्तं। तेएववरुणप्रघासेष्वपि। एवक

रकरणात्प्रक्तिविवक्षेयं। एवंचसतिवरुणप्रघासेषुतेषामेवप्रतिपत्तिः। तथाचनाशङ्क्येमाद्वैश्वदे

वधर्मत्वेनाहतवासःपरिधानंभवति। प्रतिपत्तिस्तुनकर्त्तव्या। त्रेधाबर्हिःसंनह्यपुनरेकधासन्नह्यनेक

त्रेधंकुशप्रैषंप्रस्तरंउपसंनह्य। प्रस्तरंगृह्णातीतिवचनात्आसादयाग्निमंथनं। आसादयहवींष्यग्नि

मंथनंकर्त्तव्यं। आसादयहवींष्यग्निंमंथतीतिवचनात्तच्चैवमभिहितेपिसंमर्शनान्तएवकर्त्तव्यं। प्रकृता

वपिहिश्रूयते। आसादयहवींषिसंमृशतीति। निस्पर्वाऽस्तिष्ठप्राकृतत्वेकृतसंनिपातेसंनिवेशोहिपूर्वंप्राकृतं

रागतोवस्त्रपरिध्यानेऽहतवाससांप्राप्तत्वात्नर्थिविधानंनियमार्थं २

प्रस्तुताःपुष्पिताःकुशाः दर्भमंजर्यौ ५

अयपाउप्रदिह्येकथिते ७

प्राचीनंप्रवणंत्वावितारएवतत्पत्निः। द्वयोःपर्वणोरूदवसानेहिश्रूयतेनद्वयोरिति १

वैश्वदेवे ६

...विवक्षपात्तन्यस्यंतरं ७

एष आसंस्पृशाते ८

कर्त्तव्यमित्युक्तमाचार्येण। प्राकृतंचविकृताविति। तथाचपशुसमंजनमुक्तं। उत्तरएघारमाघार्यपशुंपूर्वेण

समनक्तीति। उत्तरएवाघारमाघार्यजुह्वाध्रुवायाःसमनक्तीतिहिप्रकृतावुक्तंतेन्माभूदितिपशुसमंजनस्यपूर्वेक

र्त्तोच्यते। अग्नेर्जनित्रमितिशकलमादायवेधांकरोति। वृषणावितिकुशतरुणेतस्मिन्शकलेकरोति।

उर्वश्यसीत्यधरारणिंतयोः। उर्वश्यसीत्यनेनमंत्रेणकुशतरुणयोरुपर्यधरारणिंकरोति। आयुरसीत्यु

त्तरस्याज्यस्थाल्याःऽसिपुरूरवाइत्यभिनिधानंतया। अधरारण्यामभिनिधानंकरोति। पुरूरवाइत्य

नेनमंत्रेण॥ ७॥ अग्नयेमथ्यमानायानुवाचयति। मथ्यमानायानुवाचनंकारयति। अनुवाचनंहिनियोत

कर्त्तृकं। तेनाध्वर्योःप्रैषदानेधिकारः। अन्यत्रतुप्रैषार्थइत्युक्तं। मंथतिगायत्रेणेतिप्रतिमंत्रंत्रिःप्रदक्षिणं।

पूर्वेणाग्रात् ३

आज्यस्थालीस्थाआज्यस्यदक्षार्थमादि ... मुतिः॥ आज्यवि ... पश्चान्नाहीतिकोण वक्तुलेः ५

...स्मात्पूर्वत्युर्वपलाश २

अत्रमंथनमंत्रैर्हिव्यवायाभानुमंथनेनं। युज्यतेऽध्याहृतिःकिंतुसाकांक्षत्वाभ्द्वेदिति ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अग्नावग्निंप्रास्यन्२
५
प्रक्षिप्तोपरि३
अग्निहोत्रहवण्यत्रप्रचरण्युदितार्थतः। तेनयत्रोच्यते॥ स्रो मेप्रचरण्येति तत्रस्रा सा॥ पुर्णाहु तिसुत्रे भाष्येहो मसंबंध्यो दैवके कार्तीसुत्रमिति। सा च स्रुक्सु संबंध्याद ग्निहोत्रहवण्येव २
पंचव्यतिक्तहविषां १

पुनःप्रदक्षिणंचाप्रदक्षिणंच।जातेजातायेतिजातेग्नौजातायेस्वनुवाचयति।सापेक्षत्वाच्चाग्नयइत्स्त्वनुवर्त्तते।प्रह्रियमाणायेतिप्रास्यन्अग्नयेप्रह्रियमाणायेस्वनुवाचयति।भवतन्नइतिप्रास्यस्वग्नावग्निरितिजुहोतिस्त्रुवस्राःस्त्रुवेण।स्थालीग्रहणंचपूर्णाहुतिवदाज्यसंस्कारमुद्दासार्थं।स्रुक्‌ग्रहणंचप्रचरणीस्त्रुहासार्थं।नहिसर्वहोमेष्वविहितेइति।नवप्रयाजंनवानुयाजं।वैश्वदेवंभवति।नवप्रयाजंनवानुयाजंभवतीतिवचनात्पंचमाभ्यासेननवसंख्याप्रयाजानामिसुक्तमेव।वरुणप्रघासामाहाहविश्व।ननुचवैश्वदेवधर्मित्वेननवप्रयाजानुयाजत्वाप्राप्तेव।अधिकहविःसंबंधार्थमित्यदोषः तथाचमाहसाअपिनवप्रयाजताभवति।इतरेषामप्यंतरएयइति।अपरेत्वंतरएयेअंगानुष्ठानंनेच्छंति।समुदायस्यस्वंगसंबंधइति

पुर्णाहु तिप्रसंगायम प्रक्योरि
एम
५

५ अग्नीषोमीय वाश। अग्नीषोमीये समिष्टयजुर्मीनंविध्यीयतेवचनात्॥ अतएवअग्नीषोमीयात्स्वेषु ... पुष्ट इष्टुतंत्रेएवध्रुवासादनादिध्रौव्याल्पं भातंस्यादेवसवनीयवत्। तथा चसंप्रदाये उपरराज्ञे अग्नीषोमीयवत्ध्रुवासादितमिति। तथावादरूपो हि प्रायणीयाध्ये कादशस्वहः सअपरराजेस्वयमेवोक्षायापडुपस्यस्यपरिस्तरणादिध्रुवावर्जं पात्रपुर्वपात्रासादनमिसाध्रुवापात्रपुर्वपात्रासादनमस्त्येवसवनीयपुरोडाशानिष्यसर्थे अथपरिमाणे मध्यपृष्ठौध्रुवा स्थलावदानंचेसमग्नीध्रः। तथोदयनीयाप्रायणीयेनव्याख्याताः तत्रविशेषः सवनीयपशोः पात्रासादनेध्रुवा ऽऽसाधते। सवनीयपुरोडाशेपुर्णपात्रंकर्मापवर्गाचेति। एतआंत्येष्टि समिष्टयजुर्होमसमहात्।५

अपरेषामपिमते१
२ माहहामेव१

तेषामपिमाहसंर्यंनवप्रयाजताववत्क्रमा।तत्रोपसंहारोमाभूदितिवरुणप्रघासामहाहविश्वेलुक्तं।त्रीणिसमिष्टयजूंषिजुहोतिदेवागातुविदइत्ययत्नयज्ञमेषतइतिइहचोसन्नसंयोगात्सर्वत्रोयाअभ्यासेनत्रित्वं।वैश्वदेवधर्मित्वेनचवरुणप्रघासेषुमहाहविषिचसमिष्टयजुषांत्रित्वं।पशौच।त्रीणिसमिष्टयजूंषिभवंति।यांआवहइतिवापशौ।मंत्रविकल्पश्चायं।पशूद्देशेनसमिष्टयजुषांत्रित्वमभिहितं।अग्नीषोमीयस्यचदक्षिणाग्निहोमांततावाचनिकी।अतश्चत्रित्वमितरोपैश्वर्यं।माभूत्त्रित्वविधानानर्थक्यमिति।एकंवावैश्वदेवे।वचनादिकल्पः।पर्वसमिष्टयजुःस्यासुवपनंवाप्रागंसात्।पर्वसमिष्टयजुःस्यासुवपनंवाभवति।भवेच्चेत्सागंस्याद्भवति।नहितत्रविहितमिति।अपरेणदक्षिणाग्निंदक्षिणंगोदानमुंदतिसवित्रेति।गविदीयतइतिप

मारुतीमताहविषश्चा१
त्रिलेसत्रसंयोगात्१
समिष्टयजुरुसन्नसंपुक्ता श्चैकवसख्याया:२
प्रया ... भ्यासनात्

स्यो तिष्टोमेदक्षिणाते मांता क्रियापा ५
अथोप्यैकमेवस्यादिति।
एकंवेतिवैश्वदेवेएव।
नतस्रुक्ति कहोनेतरयोः।
त्रीणिसमिष्टययजुंषी
तितत्रपुनः श्रवणात्‌ध्रु१।
शुनासीरीयात्प्राक्।१

आगंतुका। क्रियेतेस्या हस्त स्थास्विति रिच्यते॥ पशुसंस्कारतः प्राक्स्यादतः संस्थास्विनीरितं ५।२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यिमांदीयतइतिशयनकाले। उद्दयतिक्लेद्यतिमिममयतीत्यर्थः। अण्याशलमाविनीयत्री। णिकुशतरुणा
६ न्यंतर्द्धीसोषधइति। अणीशलली प्रसिद्धांतयाकेशविनयनंहलात्रीणी कुशतरुणान्यंतर्द्धात्सोषधइत्य पथ्यकरणं २
नेनमंत्रेण। आयुषमितियजमानोजपति। आयुषमित्यमुं मंत्रंयजमानोजपति। शिवोनामेतिलोहक्षुरमादा
यनिवर्त्तयामीतिवपति। लोहशब्देनताम्रमभिधीयते लोहितंइवत्यग्निरित्यर्थवादात्। एवंपश्चादुत्तरतश्च
उंदनादिकर्त्तव्यं। क्षुरादानंतुकृतत्वान्न भवतिजपश्च। गृहेषुपौर्णमासे समारूढ निर्मथितयोस्तयाचेत्
पर्वकरणप्रदेशादागसद्द गृहेषुपौर्णमासंकर्त्तव्यंसमारूढनिर्मथितयोरग्न्यो। स्तथाचेदिति। यदिसमारोपनिर्मंथनेस्तः नचवैश्व एम
देवेसमारोपनिर्मंथनेविहिते। तस्माद्वेळदोयत्रार्थः यत्रसमारोपनिर्मंथनेविहितेतेचवरुणप्रघासेषु। ६

अरण्योरग्नीसमारोह्येतिराजसूयेदर्शनात्। यथ्यत्राग्नीहसविशेषतः श्रुयतेत थापिगार्हपत्याहवनीयौप्रहेतव्यौ। आधानेकृतयोरेवमंथनविधानात्।
न तथान्यतैकेऽनुदितैर्थमथिशानमुदितेप्रो चम्कुरतीतिप्रकृत्य सयऽदितआहवनीयं मंथेत्सइत्यंप्रुयादिति श्रुयते। समारोह्याग्नीऽदवसा
येवहेतेनग्रस्तलहमुपकृत्यगृहाग्निदानिमंथ्याग्नीइतिदर्शनाश्च। एवंचसोमाध्यानादौविथ्यमानेपिदक्षिणाग्नोतयोरेवसमारोपः। असमा
रोपित श्रेयः नतद्दक्षिणाग्नेर्दैवयजनेप्रतिनयनं। देनयाग्निकैसात्रदक्षिणाग्नेः समारोपकृतः। तथुक्तमयुक्तंवेतितत्त्वविदुः॥

देशांतरेगतः २ साकमेधेषुच। अथकेशश्मश्रूत्वासमारोह्याग्नीउद्दवसायेवहेतेनयजतइति। प्रजाकामस्यापिवैश्वदे
वं। भवतीतिवाक्यशेषः। एकेधः प्राङ्शायीमध्वांस्तुजायोपायी। एकेविकल्पमिच्छंति। मांसंस्त्रमनृता
उक्तमध्येप्रवेशः ३ निवर्जयेदुदकाभ्यवायंचप्रागवभृथात्तमांसादीनिनियोगत्तोवर्जयेत्। अधःशयनादीनां सर्वेषामेवबि
कल्पइतिसंप्रदायः॥२॥ आषाढ्यामयंतेयोनिरितिसमारोह्योद्दवसायनिर्मथ्यवरुणप्रघासाः। आषा
ढीशब्देनचतुर्मासोपलक्षितकालविधानं। अथयदेषएतेनश्चतुर्थेमासियजतइतिश्रुतत्वात्। तथाचसहे अभावेवानं ५
चतुर्थीमतीतायांपौर्णमास्यां काविचनं। पंचम्यांपौर्णमास्यांवरुणप्रघासाइति। अयंतेयोनिरित्यनेनमंत्रेणसमारोह्याग्नी। कुतएतदन्
आलभेत २ सोमे न्यत्रदर्शनात्। समारोह्याग्नीशालास्तंभमिति। कुसमारोहअरण्योस्तत्कुतंअन्यत्रदर्शनादेवसमारोपणं

१ ध्यते हिमन्थस्योग्नामेवाविवक्तव्यरण्योरितितेन सूत्रत्रयसिद्धः समारोपः क्वचिन्मंत्रैः क्वचिदग्नौ क्वचिदारणौ
७ इति। इह च गार्हपत्यस्यैव समारोपः तत्राहवनीयोप्यंतरा गर्भिणीन्यायेनास्तीति द्विवचनमग्नी इति अ
तेनोर्द्ध्वसायम्यक्षानाल देशांतरे गच्छेत्सर्थः ३ परे तु भेदेन कुर्वंति। उत्सर्वोवक्ष्यतिः प्रदेशांतरे गमनेवर्त्तते। निर्मथ्य वरुणप्रघासाः कर्त्तव्या इति वाक्यशेषः।
अवयवोदेवादयः २ वरुणप्रघासा इति बहुवचनमवयवभेदापेक्षया। पूर्वेद्युर्दक्षिणाग्नौ निस्तुषाणामभ्रष्टयवानां करंभपात्रकरणं
पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दश्यां दक्षिणाग्नौ आमभ्रष्टयवानां करंभपात्राणि कर्त्तव्यानि। दक्षिणाग्निग्रहणं च गार्ह
पत्यमुद्वासार्थं निस्तुषग्रहणं फलीकरणमुद्वासार्थं। एवं हि श्रूयते। अथ पूर्वेद्युरन्वाहार्यपचने तुषानि एम
ईषत् ७ रवयवान्भक्तानीषद्व्यापत्तप्यत्तेषां करंभपात्राणि कुर्वंतीति। अपणमात्रमेव च दक्षिणाग्नौ पर्यग्निकर ७

६ अप्रजयजमानस्य चिंत्यते। किं यथा श्रुतायाः प्राक्परिधेर्दिकायाः संख्याया अभावेऽनधिकारः उताप्रजननेपि कर्तव्यमिति। किं तावत्प्राप्तं इति अ
यथा श्रुतकरणे फलाभावादनधिकारः। एवं प्राप्ते उच्यते। त्रीणि यानि सत्वात् नानधिकारः। अप्रजस्यापि त्रीणि पात्राणि भवेयुः। त्रीणि भवं
तीति साम्यान्येन बहुवचनमत्रमुपपादयितव्यं। तदपि मुख्यत्वादाद्यो वचनयथा श्रुतं न संभवतीति अप्रकरणमेव। कुतः। निसत्वाच्चा
तुर्मास्यानां। निसं च विगुणमपि कर्तव्यमिसुक्तं विगुणे फलनिर्वृत्ति दिस त्रोतिपि दृष्ट श्रुतिः॥६

यं तु गार्हपत्यादेव। गार्हपत्ये संस्कारा इति वचनात्। यावंतो यजमानस्य ता एकाधिकानि। यावंतो गृह्याः स्तावंत एकेनातिरि क्तानि भवंतीति
स्युरिति वचनात्। एकाधिकानि एकेनातिरिक्तानि भवंतीति वचनात्। प्रजायां वा जातश्रुतेः। प्रजायां वा
सम्माप्य कर्त्तव्यानीति। प्रजासम्मितानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः। कुत एतत् जातश्रुतेः। तद्या श्चैवास्य प्रजा जाता आ
सम्याश्चाजातास्ता उभयीर्वरुणपाशात्प्रमुंचतीति। पूर्वेणास्य शब्देन विशेषाद्दभिहितं। तद्या श्चैवास्य प्रजा
जाता आसन्याश्चाजाता इति विशेषावगतिः तस्मात् प्रजासम्मितान्येव कर्त्तव्यानीति। अप्रजस्याकरणे प्रा
से द्विप्रजस्यैकप्रजस्य च प्रजासंख्यायां प्राप्तायामिदमाह। त्रीणि वा नित्यत्वात् द्विप्रजस्यैकप्रजानां नायधारणे दे
त्रीणि कर्त्तव्यानि। बहुत्वविशिष्टानां हि श्रवणां करंभपात्राणि कुर्वंतीति। नित्यं च त्रिषु बहुवचनं। न चैषः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रधानकालता बाधस्यत्रापीति श्रुतेरिह । यवमयावितिस्याद्रव्यमत्र नियम्यते । उच्यते । अथोधेनोपपत्तौ नो युज्यते । आन्यकालता । तेनतत्रे
तिशब्देन द्रव्यमेव निधीयते । नियम्य = ॥२

प्रजासंस्कारः क्रत्वर्थानि स्युः । तानि कर्तुं प्रकृत्सामाम्नायन्ते । अतश्च द्विप्रभृत्येकप्रजानां त्रीण्येकाधिकानि कर्त्तव्या
नि । मेषमिथुनं च । तत्रापि मेषं च मेषीं च कुर्वन्तीति वचनात् । पूर्वे घुरेव कुर्वन्तीति केचित् । तदयुक्तं । तत्रापीत्य
यमेकशब्दः सकालविषयो वा भवति । द्रव्यविषयो वा । यदि कालविषयो नयवमेयत्तां प्राप्नोति द्रव्यविषये
न कालनियम इति । तत्र द्रव्यविषयता युक्ता । कालविषये हि तत्संगानां प्रधानकालता बाधः । तथा चानु
वर्त्तियवमयो भवत इति । तस्मादुत्तरे घुरेव मेषमिथुनकरणं । तत्रापीति शब्दस्य द्रव्यविषयत्वात् अधिक्
तत्वादिदमुच्यते । अनेडकीहूर्णाः प्रक्षाल्याश्लेषयेत्तयोः द्विः प्रकारात् ऊर्णा भवन्ति । ऐडक्यः अनेडक्यश्च । त
त्र नियमार्थमिदमुक्तं । कुशोर्णा वा भवेत् । कुशोर्णा वा भवन्ति । नाश्चानेडकीनामभावे । एवं हि श्रूयते । यद्यनेड

एडको मेषविकारोद श्चिआपयेप्रभुरइति विस्मृतिः ६

एम

अभावे विधाना न्न प्रायश्चित्तं ७।

अत्रेदं चिंत्यते । किं द्वयोराहवनीययोरंतराले वर्त्तनं कुलानियमे नान्यतरस्य मध्ये । अहोस्विदुत्तरस्यैवेति । तत्र द्वयोरंतराले वर्त्तने एक
स्यापि प्राञ्चमुद्धरंतीति अननुग्रहात् । भुयः प्रधानसाध्यमानुग्रहेणो तराहवनीयस्यैव वर्त्तनं स्यात् । तेन चदक्षिणा
ग्नेः स्थानकल्पनं । दृश्यते चान्यत्रा प्युत्तरएव वर्त्तनं । पत्नीशालमुत्तर इति । अत एव सौत्रामण्यामपि पत्नीशालमुत्त
रएवेति ॥ ॥ अत्र भरद्वाजः । तयोर्वेद्योः प्राक् स्थां तस्या संभवान्मुख्यस्यानुत्तरावेदिः सम्यक्प्रत्यौदिशिवर्त्तते । तत्रहि कर्माणि
भुर्यासि । न दक्षिणस्यां । तत्र श्येनैवपर्यस्यति ॥२॥ यथानियतदेशत्वादिसुक्तं । तन्न । प्रवृत्तैः अथोस्विसादिना वेदेस्तद्देशास्य विध्यान
न्तः । किं च स्वाभिमतेकिंमनाम्यो वेदेः प्रदेशाकः ।२।२।

कीहूर्णा विंदेत्ताः प्रणिज्य निश्लेषयेद् घृ अनेडकीनेविंदेद् यथो अपि कुशोर्णा एवं स्युरिति आहवनीयस्य
पुरस्ताद्वेदीकरोति आहवनीयदेशस्य पुरस्तादिसिके तदयुक्तं । अनियतदेशत्वादाहवनीयस्य । आहव
नीयमुद्धृत्य तस्य पुरस्तादिस्य परे । एतदप्यनुपपन्नं । तस्याहवनीयो द्धरणमत्रकृतं । वहणप्रवासस्य साध
नभूतस्याहवनीयस्योत्तरवेद्यां वभिनिधानमुक्तं । उत्तरवेद्यामग्निं निधीयत इति । आचार्येणाप्युक्तं तस्यामग्निं
निदधातीति । अथोत्तरवेदिकरणात् स्वर्वेसमुद्धृत्य तत्तथास्य तदृष्टार्थत्वासात्त तस्मादाहवनीयस्य पुरस्ता
दिति यावदाहवनीयो न भवति । गार्हपत्याच्चाद्धृत्य भूतस्याहवनीयस्य प्रदेशस्तस्मादाहवनीयोद्धरणस्य
पुरस्तादिति सत्वार्थः । तद्वै द्वे वेदी द्वावग्नी भवत इति वचनाद्वेदीकरोती सुक्तं । प्राग्देशं नराष्टयो वा । प्राग्देशः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वेदिकरणं यथोक्तमिति सूत्रे श्रीभर्तृयज्ञव्याख्यानं। यथोक्तं प्राग्वेदिकरणं खननादि तदेतस्मिन्काले। ब्राह्मणे एतस्मिन्काले आम्नातत्वात्।
प्राकृतिः क्रिमर्थं। स्तंबयजुर्हरणदेशनिर्शांता नायपूर्वपरिग्रहस्वप्य। खननादु कुं नेष्यां त्रिरूक्ति स्वेति सामर्थ्यादाचार्य
शापन्ना अत्र स्फ्यया घासंमर्शनालकरोती ति संमर्शनान्नाध्वर्युकर्मी क्षाप शौवेदिं करोति वरुणप्रघासवत् स्फ्यया घासंमर्शनि
ध्वनादिस्युक्ताहं। उत्तरपरिग्रहादिकरोतिइति। तेनषड्भासादनं युक्ततरं। दूषणप्रयाससस्तु एतस्मा च्चा व्याख्यलोकनमु लः।७॥

प्रसिद्धः प्रसृतांगुलिपाणिरात्मनिबंधास्यपठ्यते। तथा च कथ्यनेनष्टयेन नमुष्टिनेति। रथमात्रमुत्तरा। र
९ थप्रमाणं चानिहितं परिशिष्टकारेण। तत्राष्टाशीतिशतमीषेत्येवमादि। चतुररत्निर्वा पश्चात्तस्मात्प्राचीप
द्वात्रयः पुरस्तात्। इत्यपरं वैकल्पिकं प्रमाणं। तेषां मध्ये शंकुः। त्रयाणां मध्ये शंकुनिखननं कर्त्तव्यं तेषा
त्रयः पुरस्तादि सत्र २ मितिवानेन पुरस्तात्प्रमाणमुपलक्ष्यते। तत्र हि शंकुनाकार्यमस्ति पुरीषनिवपनाय। अपरिमितावा उक्त पूर्वाग्निः शंकुसहित मिसत्र २
प्रमाणयोर्बहुतरा वा कार्या। स्फ्या घासंमर्शनाल करोति। स्फ्यश्च प्रोक्षितांगभावं प्राप्तो प्रतिपन्नः प्रोक्षणं एम
चप्रणीतोदकेन। प्रणीता अपि ब्रह्मणा विना न भवंति। अतः सर्वमपकृष्यते। स्फ्यादीनां च पात्राणामासाद ९
नादिकर्त्तव्यं। तत्रापि केचित्षड्मासादयंति। तत्पुनर्विचारणीयं तत्खननखननमपकृष्यते। अतः सकृ

अत्राहापस्तंबः। अंतरा वेदी प्रतिप्रस्थातुः संचरो ऽपरेणोत्तरावेदिं स्तंबयजुर्हरन्नाध्वर्युमभिपरिहरत्युत्करे निवपति समानमुत्करइति।
मानवे च। अपरेणोत्तरां स्तंबयजुर्हरतीति। अतः स्तंबयजुर्हरणार्थे नायं संचरनियमो नान्यत्रेति। अन्यत्र चांतरा वेदीति
देनः। सर्वार्थ इति श्री अनंतः। भर्तृयज्ञश्च। ५॥

लएवाभ्यासादनमिति। अथ वेदिं परिकृष्यमाणां सर्वसाधनान्यपकर्षयति। तदा ऽग्नेरुत्तरस्यापकृ
ष्येरन्। नचैतद्युक्तरूपमिव सर्वं। संमर्शनं तेच ज्योतिष्टोमे उत्तरवेदिदृष्टं। इष्टावपि संमर्शनं तत एव कर्त्त
व्यं ज्योतिष्टोमविहितायाएव वाक्येन विनियोगः अतः स्फ्या घासंमर्शनात्करोतीति युक्तं। उभयोरेकउत्क
रः उभयोरपि वेद्योरेक उत्करो भवति। अपरेण वेदिं प्रतिप्रस्थातुः संचरः स्तंबयजुर्हरणाय संचरनियमः।
अथ शंम्यां च पश्चात्तेदृष्टा इति श्रुते ५ उत्तरवेदिं निवपत्युत्तरस्यां। स उत्तरस्यामेव वेद्यां उत्तरवेदिमुपकिरतीति वचनात्। शंम्यामात्रं यचात्वालंमि बहिर्वेदिसमानात्री सुक्तात्। ५
मीतिपूर्वेणोत्करं संचरं परिहाप्य। इहचशम्यामात्रमप्राकृतकार्यार्थं अतस्तस्या असादनादि न भवति
त्करं पूर्वेण संचरं मुक्ता चात्वालमानं चात्वालश्चमानाघमिति निर्देशोत्तत आह। शम्यामुदीचीनिरूधातिपुरस्ता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चं उदीचीमेव। दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च। प्राचीमेव स्फ्येनांतलिखतितत्तापनीतिमंत्रं। शम्यानिधानानंत
१० रमेवपरिलेखः कर्तव्यः लाघविकेनसतासर्वतः शम्यानिधानमुक्तं। विदेदग्निरितिचात्वालेप्रहरतिस्फ्यं
नान्वारब्धे। विदेदग्निरित्यनेनमंत्रेणचात्वालेप्रहरत्यन्वारब्धेयजमाने। अग्नेअंगिरइतिपुरीषं हरति। पु
रीषंयदुत्तवात्तत्तदग्नेअंगिरइतिहरति। हस्तेनच। चशब्दात्स्फ्येनच। योस्यामितितिनिवपतिपूर्वार्द्धे शंकुसहि
राशिंकरोति ५ तं। योस्यामित्यनेनमंत्रेणशंकुसंलग्नंपुरीषन्निवपति। अग्नीदुत्करवन्तूसी ... हत्वेतं मेतंगनीदृषिनिदधा एम तद्मी ५
तिउत्करवसाणिद्वयेनमंत्ररहितं। एवंद्विरपरं द्वितीयस्यांतृतीयस्यामितिविशेषः। एवंद्विपरंप्रहरणारि १०
अभिन्यासांतं० कं त्रेधं। योद्वितीयस्यांयस्तृतीयस्यामितिनिवपनेविशेषः। अन्वारंभस्तुप्रहरणमात्रएवंतत्रैवश्रुतत्वात्

प्रहरणादि तु स्फ्येन। प्र रणं ... र्थे। तत्र मंत्रइतिपित्स्फ्युतिः ७ दक्षु ... यावेष्टा यादशदशोतिनीसे तिमाध्यवः ३

तं अनुलेतितिचतुर्थ्ययथायेमात्स्वसि ... स्वसीतिपूर्वाहस्तुत्तरवेदिं अनुलेसनेनमंत्रेणयथार्थेपुरीषमा यावन्मात्रपुरीषेणार्थः
त्स्वसयथार्थोनिवेश्यतेततयापुरीषमात्स्वसि ... स्वसीत्युत्तरवेदिंपूर्वहति। शम्यामात्रीवितृतीयामपरिमि तत्र वेदिनिष्पत्तिः पंप्रयोजनं
तांयुगमात्रीयजमानदशपदांवा। द्वात्रिंशदंगुलाशम्या। वितृतीयामितिवेदेस्त्रिभागसंमितां। अपरिमितां
प्रमाणद्वयस्यैव। तत्रहिश्रूयते। वितृतीयामपरिमितांवेति। युगमात्रीयजमानदशपदांवोत्तरवेदिंपूर्वहती
ति। सोमेवोत्तरेप्यपस्फुरणश्रुतेरसंभवाच्च। सोमेएवोत्तरेद्वेप्रमाणे। युगमात्रीयजमानदशपदांवोत्तरवेदिंपूर्व
हति। अस्मान्यपितत्रभवंत्येव। तत्राविशेषश्रवणात्सोमेएवोत्तरेइति। कुतएतत्तदपस्फुरणश्रुतेः। अपस्फु
रेतेहवाएतेवेदिश्चोत्तरवेदिश्चेति। अपस्फुरणंचस्पर्द्धोच्यते। साचातिमहत्वादुत्तरवेदेः स्पर्द्धोपजायतेअसंभ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वाचं मध्येनाभिंकरोतिप्रादेशसमांचतुःस्रक्तिं।उत्तरवेदिमध्येप्रादेशपरिमाणांचतुःस्रक्तिंनाभिंकरोति॥
११ प्रोक्षत्युत्तरवेदिं॥ सिकताश्चप्रकिरतिसिंहीरसीतिप्रतिमंत्रं।आनंतर्यान्त्रामेवप्रोक्षणंमाभूदित्युत्तरवेदिग्रह
णं॥ छन्नावसति।अथैनांछादयतिमाछन्नेत्ताः॥ रात्रिंवसतीतिश्रुतत्वात्छादनमुत्तरवेदिसंस्कारः।सोत्रप्र
वर्त्तते।वसस्सर्थस्तज्योतिष्टोमएव।ननुचज्योतिष्टोमेउत्तरवेदिःसन्नाम्नाचेहवचनेनविनियुक्तःस्तज्योति
[illegible]विनियुक्तासउत्तरस्सामेववेद्यानउत्तरवेदिमुप एम
वसस्यर्थःप्रमाणेन किरतीतितेनवसस्यर्थोपिप्राप्नोतिउच्यतेसघः कालत्वाद्विकृतीनांवसस्यर्थस्यात्राप्राप्तिः छादनंतुसंस्कार ११
यदस्या सम्भवेदपि त्वाद्भवसेव।प्रातःपंचगृहीतंगृहीत्वाग्नीप्रणयती।ध्मा।माभुपयम्य।प्रातर्ग्रहणमपितैरंथ्येमेव।गृहासंभवा ज्योतिष्टोमार्थमेवा७

सौमिकप्रणयनस्यैवप्रणयनशब्दवाच्यत्वात्प्रणयनंसोमाद्धर्मोनग्रहीष्यतिविध्येयत्वात्तेनात्रप्रणयंतीतिसौमिकधर्मो
पेतंप्रणयनंविधीयते५।

त।पंचगृहीतमाज्यंगृहीत्वाग्नीप्रणयति।तद्द्वेद्वेवेदीद्वावग्नीभवतइतिअग्नीइतिद्विवचनं।इध्मा।माभुपय
मर्स्त्वि:२ म्यउपयमनीभिर्गृहीत्वा।उत्तरेवेद्यैग्नीध्मेनाग्निप्रणयनंदृष्टंज्योतिष्टोमे।इध्ममम्यादधसुपर्यमनीह्युपक उपअग्नेरधस्ताधं
ल्पयंतीति।कृतानुकरणत्वेनचदक्षिणविहारेपिप्राप्तिमाशंक्योच्यतेइध्मा।माभितिसर्वेवाविभज्यप्रा म्यतेइत्युपयमन्यः।
कृतत्वात्।इध्मप्रणयनंहिसशेषस्याहवनीयस्यभवति।इहसर्वस्याहवनीयस्यविभज्यप्रणयनंकर्त्तव्यंकु सकताइतिमाधवः२
तएतत्प्राकृतत्वात्प्रणयनस्य।प्राकृतमेवेदंप्रणयनं।प्रकृतौचाशेषस्यप्रणयनंदृष्टं।प्रणयनंसोमा
द्वाच्यत्वात्अथवासौमिकमेतत्प्रणयनं।कुतएतत्।वाच्यत्वाद्विधीयमानत्वादित्यर्थः।यच्चनप्राप्नोतितत्द्वि
धीयते।सौमिकंचनप्राप्नोतिअतस्तस्यविधानमिति।प्रकृतेर्वाभामत्वात्।अथवाप्रकृतेःसर्वध्येतत्प्रण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त इत्याध्वर्यो: प्रोक्षण्यादानविधानादग्निप्रणेताग्नीदेवेतिमाध्यवः। तदेतदपेशलमिसन्ये। लआयंयाग
धं सुत्तरवेदिमिहाः नंतरं प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त इति श्रुतिपाठात्। तेन प्रोक्षणकाले ऽग्निप्रणेताग्नीदेवेति व्याख्येयं। इत्यादेरु
धमनमभिहितं। नचैकेनाध्वर्युणा दक्षिणेन हस्तेन कर्तुमशक्यत्वादग्नेः प्राध्यान्यात्र्य थावेदिहरणमिति स्रुत्रणाह
णयनोत्तरं तरवेदिप्रोक्षणीरध्वर्युदत्त इति श्रुतेश्चाध्वर्युणैवाग्निप्रणयनं कार्यमितिगम्यते॥५। एवं सौम्यायस्या
रे स्वायां साय योक्तेति माध्यवः।५।२।

मासमेकं अग्निहोत्रं जुहुयादिति वत्र १२ यनं। नसौमिकं। कुतएतत्। अनामत्वात्। नह्येतन्नामधेयं। किंतर्हि। प्रपूर्वोनयतिः क्रियावाचकोगच्छतिपठ
तीतिवत्। नाम्नाचधर्मप्राप्तिर्भवति। नचैतन्नामधेयं। तिङंतत्वात्। अनामत्वाच्चसौमिकस्यनातिदेशः। कथं
तर्हीदमुच्यतेहूयोः प्रणयंतीति। ग्रहणं गुणार्थमुत्तरवेद्यग्निविधानात्तत्प्रणयनग्रहणं गुणार्थं। कोगुणइ
तिचेत्। हूयोरुत्तरवेद्यग्निविधानात्। हूयोः पर्वणोरुत्तरवेदावग्निर्निधीयत इति। तस्मादसौमिकत्वान्निर्देश
नप्रणयनं। आज्यप्रोक्षणीरुद्धर्मांग्नीद्वाहाग्निभ्यां प्रह्रियमाणाभ्यामनुब्रूह्येकस्य। पानुदेहीतिभाज्यंपंचगृही एम १२
तं प्रोक्षणीरग्नीद्योधम्याग्निभ्यां प्रह्रियमाणाभ्यामनुब्रूहीत्याह। अयंचप्राह्नत्तेपिप्रणयनेअधिकोगुणोय
लणयनीयानुवाचनमिति। त्रिरुक्तायांयथाविहरणं। त्रिरुक्तायांप्रथमायामृचियथाविहरणं। यायस

दिरिति। प्रतिप्रस्थातास्येनलिखसावेदिश्रोणेरुत्तरवेद्यां प्रतिप्रस्थातास्येन विलिखतिवेदिश्रोणिं
यावदुत्तरवेद्यां। अयंचपदार्थः सौमिकोन। नवारुणप्रघासिकः तत्रैवविधानात्। अनूदेतिप्रतिप्र अनुं डरं आए २
स्थातेकस्ययेतस्मान्मध्यमाङ्कोयमेषवे। देजेघनार्हं भवतितत्रघरेवात्रांतः पातेनगार्हपत्यस्यवेद्येव
अकर्मविषयत्वात्–च्छिन्नं भवतितत्तरैवेतदनुसंतनोतीति। अंतश्चमर्यादामात्रमत्रदृष्टव्यमावेदिश्रोणेरुत्तरवेद्यां। सौमि
कस्यात्रोपदेशोतिदेशार्थः अग्निप्रणयसोपनिवपनात्स्रुवेति। वेपंतरेस्थितोदक्षुत्तरवेदिंप्रोक्षंतीद्रघो
षइतिप्रतिमंत्रंप्रतिदिशंयथालिंगं। आपोक्षमन्यायेनवेधुत्तरवेधोरंतरेस्थितोदक्षुत्तरवेदिंप्रोक्षतीद्रघो
षइतिएभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रंप्रतिदिशंयथालिंगं। दक्षिणाः समसहितं बहिर्वेदिश्रोणेर्निषिंचतीदमहंतत्संवार

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुभिसमभिचरन् दक्षिणांसमंसं लग्नं प्रोक्षणीशेषं निषिंचति। बहिर्वेदि दृस्म हंत्तस मिस्सनेन मंत्रेण। अमुमिति
१३ त्वभिचरन्नामादिशेत्। सचबहिर्वेद्योपहादित्सतः पूर्वो भवति। नाभ्याः श्रोण्यंऽसेषु पंचगृहीतं जुहोत्सम्भृ
यादक्षिणांऽसे श्रोण्यांऽश्रोण्यामंऽसेमध्ये च हिरण्यं पश्प न्तिंऽस्वाहीतिप्रतिमंत्रं। उत्तरवेदिनाभ्याः
श्रोण्यंऽसेषु पंचगृहीतं जुहोत्सभृक्त याद्दक्षिणेअंसे प्रथमं ततउत्तरस्यां श्रोण्यां पुनर्दक्षिणस्यां ततउत्त
रेअंसे पुनर्मध्ये च हिरण्यं पश्पन्त्सिंऽस्वसीत्येभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुपदधाति। स्रुक्क्वैकंक
नैर्भं कतोयआनचरशीति। ती भवति होमसंबंधात् नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववद्ध्रुवोसीतिप्रतिमंत्रं। पूर्ववदितिमध्यमदक्षि राम
णोत्तरैः ध्रुवोसीसेवमादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं। अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुग्गुलुसुगंधितेजनस्तुकाश्री। १३

तथा चाह। उत्तरवेदिं प्रोक्षण्यासंभारनिवपना हृ होत्तरवेदिमपरेण तिष्ठन्यजमानोयथि गृहणामीतिजपति। आरूढाग्निमौत्त
रवेदिकं कर्म [illegible] ग्निं गृहणीतइति श्रुतेः। एवं सति व्याप्यारणां तमेनात्र क्रियते न संभारनिवपनमिति। तथा च वद्धवसापार्यः
पैतुदारवाभ्युत्रैद्र इति। अभ्यर्थहाहंभाराणां तत्रैव निवपनमिति ३।

परिशीर्षण्या अभावे स्याः। अग्नेः पुरीषमिस्यनेन मंत्रेण गुग्गुल्वादीनि संभारं निवपति। हृस्ते स्तुकानुपरिशीर्ष मेषस्य। शिरोरोमाणि
एणाः तदभावे स्याः। तेष्वग्निं निदधाति। तेषु संभारेषु अग्निं मुंचति। उद्धतावोक्षिते दक्षिणं। अग्निं निदधातीति
वाक्यशेषः। पैतुदारवादिच संभारनिवपनात्तमत्र न भवति। उत्तरवेदिमात्रविधानात्। पैतुदारवादीनां चाग्र
ग्र्यचात्। एते हि ज्योतिष्टोमिकस्याग्निरंगं। शरीरं हैवास्य पैतुदारविस्यभिधायाहत घटवात्राग्नेरुक्तं तदिह
प्राप्तमिति। नचेह ज्योतिष्टोमिकोग्निरुत्तरवेदिमात्रविधानात्। किमितिनहि पैतुदारवादयउपन्यस्ताः। ल
वाप अतिदेशाद्येज्योतिष्टोमेः ग्निप्रणयसोपनिवपनाद्ध लेसनेनकथं नामातिदेशः स्यादिति। तथा चविधे
नोद्धरणं निराहृत्सोपयमनी दृपनिवपती स्रुक्क माचार्येण। प्रणीताघृतः प्रणीताप्रणयनस्यापहृष्टत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्प्रणीताप्रणयमनादिनभवति। एवंचेत्प्रणीताप्रणयनंयस्मादौत्तरादिभवति। तच्चपरिस्तरणं। एतदप्य
१४ नुपपन्नं। अवसराभावात्। अद्याप्यग्न्यन्वाधानमकृतमास्तितेनपरिस्तरणस्यानवसरः। अतःप्रणीताग्रह
णेनप्रणीतानामग्रहणं। कथंतर्ह्येतत्प्रणीतआहवनीयोयस्यक्रमेणआदौत्तरादिभवति। नैव। चतद
ग्न्यन्वाधानं। उद्धृतस्याहवनीयमग्न्यन्वाधानस्यावसरः। तेनप्रणीताघृतइति। अग्न्यन्वाधानमिसेत्तदे
उद्धृत्यम्प्रसमिवमुखं यस्यति वोक्तंभवति। अथवैकस्यादिशवृसलोपेनोद्धृं मुखं न्यायेनप्रणीतादिमादौक्त्वाभवतीसर्येः एवंकृत्वा एम
यत्कृतंतत्कृतमेवब्रह्मवरणादि। शेषमग्न्यन्वाधानादिप्रतिप्रसूयते। व्रतोपायनंवाः कृतंचेत। अग्न्य १४
न्वाधानसमनंतरंव्रतोपायनीयस्यकालः तदप्यत्रवाभवति। यदिनकृतंपूर्वं। ननुचव्रतोपायनस्या

वस्तुतस्तुप्रथमाहवनीयोद्धरणस्यप्रवृत्तौ व्रतोपायनदर्शनात्तथैवमाभूदिति अनुद्धृतआहवनीयेपिव्रतोपायनंभवत्येवेति
सूत्रप्रयोजनं। ७। निसराकृत्यापरपक्षी [illegible] यैः एतानिस [illegible] र्नेत्रेसुद्धेः ७।२।

यमेवप्रथमःकालः कथंमिदमुक्तमकृतंचेदितिउच्यते। व्रतोपायनंपदार्थोगंतेषांचापकर्षोत्र
स्यापिपक्षेअपकर्षः प्राप्नोति। तेनाकृतंचेदित्युच्यते। यद्येवंवानभवत्येवव्रतोपायनमत्र। किंकार
णं। वैकल्पिकानामाद्याववावधारणंकर्त्तव्यं। ममास्मिन्कालेव्रतोपायनंकर्त्तव्यमिति। तस्ययद्यग्न्यन्वा
धानोत्तरकालताः वधार्यतेतदाब्रह्मवरणादीनामंगमितितदपकर्षादपकृष्यते। एवंचकृत्वानायंव्र
तोपायनस्यकालइति। नन्वेवंसतिअग्न्यन्वाधानोत्तरकालतापैति। किंक्रियतांब्रह्मवरणादिष्वपकृ नयामिति५
ष्यमाणेषुतदंगस्यापकर्षएव। ब्रह्मवरणादयोपिहिअग्न्यन्वाधानादुत्तरकालीनाएवासन् तस्माद
संप्यकृपूर्वपक्षोन१ परिचोदनाएषानिसेमोधिकाम्नैव्राग्नः पयस्येवारुणीमारुतीकाम्यएककपालःआग्नेयादिमोनिसे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यक्तिभेदेन च वो॥ भ्यौधिकानि एतानि हवींषि भवंति। नानाऽऽपुनिर्वपणं। साधारण्याद्दूहे पयसस्य निर्वापु धिश्रपणयोः सह
१५ प्राप्ताविदमुच्यते। दक्षिणं प्रतिप्रस्थातुः। अपरकालत्वादुत्तरं मा भूदिति। ध्रुवामाः पुरस्तात्पृषदाज्यमा। अवरोध उत्तर...ह
ज्यं दधिमिश्रं पंचगृहीतं ज्योतिरसीति समिदं तेन। ध्रौवादाज्यात्पूर्वं पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पंचगृ विशेषस्यापवादः २
हीतं गृह्यते। ज्योतिरसीत्यनेन मंत्रेण। विश्वरूपमिसत्र परिसमाप्त स्वाहाकृतस्यैतमिदं तेनेत्युच्यते। न प्रकृतौ स...मंत्रो
स्तत्र परहिनापूर्वोत्तमायः। प्रकरणांतरपाठात्। मंत्रस्त्वपूर्वोपि सन्नर्हत्यैवाप्नोति। अनुयाजार्थ लिप्सीयते त्रिमंत्रव चनं तु शापकात्सि द्धं ५
पश्वादौ २ स्य हि द्रव्यस्य प्रवृत्तौ एवमेवदृष्टत्वात्। अनुयाजार्थं सर्वत्र। यत्र पृषदाज्यग्रहणमुच्यते तत्रानुया एम
यथा स्पृषदाज्यमा ज्यग्रहणमिति २।२ जार्थं तोच्यते। एवं चासंसर्गात्पृथक्पात्रतास्य भवति। तच्चोपकल्पनीयं नत्सुपभृत्कार्योपतिरस्याउ १५

समीपे धारणार्थ सात्॥ २॥ पभृंतं उपभरणार्थत्वात्तेनोपभृन्नमः स्वरूपप्रयुक्ताः नानुयाजार्थं द्रव्यधारणे प्रयुक्ता इति। औप उपभृत्स्वरूपप्रयुक्ताः २
भृत्तासादनं। औपभृत्तमासादनं पृषदाज्यस्य भवति। अनुयाजार्थस्य देवमेवदृष्टत्वात्। प्रियेण धाम्नेति
उपभृत्स्वरूपमुक्तं तत्र वा विशेषोपदेशात्। अविशेषेण हि प्रियेण धाम्नेत्येतद्द्वयिमात्रमुद्दिश्य विहितं। न च प्रवृत्तावनुयाजार्थस्य
ध्रुवायाः २ द्रव्यस्य तदासादनं। उपभृत एव तद्भिति। उत्तरं वापरकालत्वात्। उत्तरं वा गृह्येत। कुत एतत्। अपरकाल
पश्चात्कालः ५ त्वात्। अपरकालो हि तस्य विनियोग इति। एवं प्राप्ते पुनर्वाशब्देन मा वर्त्यते। वा पूर्वं गृह्यते। उपभोगत्वा
पृषदाज्यस्य पा २। त् प्रवृत्तावपि त्वपरकालीनेन सता पूर्वकालतैव उपभृत्। अतः प्रवृत्तिवत्पूर्वकालतैवेति। प्रतिप्रस्था
ता च। पृषदाज्यं गृह्णाति। न वा। अथ यदि प्रतिप्रस्थातुः पृषदाज्यं भवतीति विकल्पेन श्रवणात्। प्रणीता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

= कथं सपत्नीके प्राप्तं प्रतिप्रस्थातुः कर्तृकं वाचनं पत्न्यभावात् तत्कृतानुकरणेन हि प्राप्यते। तो त्रभाष्येण कृतः स्मार्त्तो नराश्रयः। तथा चरणं वा यनस्तु त्रैनाहणमार्ग्ताे वरुणप्रघासेष्विति। एवं पक्षद्वये पत्न्या सेवितेयं एवं वा प्यतरः सर्वांगी कर्तव्यः। कथ्यासो पक्षद्वयस्य कैः मे चतुर्विंशत्को महति। तथा चतुर्नासीराभ्यां चतुर्थः। कृतानुकरण तया प्रतिप्रस्थातुर्मा भूदिति चतुर्थग्रहणमिति भाष्ये संगच्छते। एवं च कृसाचा चवतीसुभयत्वेषः। सौत्रामण्यामप्येवं सौरमेभास्यां भवती सेवकार कृणादंगासुत्तरएव। एवं च कृसा तं त्रैकेला मदक्षिणेध्यर्थे प्रणीताप्रणयनं क्रियते। अग्निप्रणयनमप्याहवनीयादेव दक्षिणस्या। सपत्नीकेषु चातुर्मास्येषु तुतं त्रभेदाद्धक्षिणवेध्यर्थे प्रणीताप्रणयनं क्रियते। गार्हपत्यात् अग्निप्रणयनमिति। इतरे पत्नीके तं त्रेभप्रणीतानिषेधलः। दक्षिणे वै छिद्रेभाः स्युरूपकारो=

२६

पत्नीसन्नहनाग्निमंथनाश्कृतप्रसाश्कृतंप्रैषंयजमानवाचनंहोतृपरंनवरणंप्राशित्रांगुलिपर्वांज नांवांतरेडाभागांपरागसंवभ्र यांन्नप्रतिप्रस्थाता।प्रतिप्रस्थातानकरोतिप्रणीताद्दीनॄंप्रैणीतास्ताव। द्विवात।पि भवंतिस्यध्वर्युणाकृताः प्रतिप्रस्थातुरपि। प्रलीसंनहनंकृतत्वात्अग्निमंथनंतुश्रणत्वात् आश्कृतप्रसाश्कृतेच।प्रैषायजेसेवमाश्वयुःवाचनंयजमानस्य।वाचंनस्यकाप्राशित्रः इ्षद्राज्यस्कंदने चतुस्त्रिंशद्धोमइतिकेचित्।तत्रहिद्यास्तुतिहोमेवाचनंविहितंनेसपरे।एकैकस्याएवहोमेत्तद्विहितमिति एकेकांप्ययाकालङ्हुतायन्तस्पहोहइतिवाचयतीसुक्तत्वात्कस्तस्यत्रसमाधिःसपत्नीकेषुयजमा नेवाचनंविहितं।तदनुकरणत्त्वतिप्रस्थातुरपिमाभूदितिप्रतिषिध्यते।प्राशित्रंवचनात्अंगुलिपर्वा

= सांगोत्रमारुतीयागः प्रतिप्रस्थातृकर्मभवत। वचनादिचयिंस्त्रचकृतंचानुकरोतिवा। तत्राकिंचिचयासस्याह्यिंचस्याअंगाभवतः।=

(left margin) वरुणप्रघासेषु पत्नीसंनहनम् ध्य २

(left margin) देवानियजमानेषुसुमे येयमाज्येयस्थ्वं सुःतम भुतितप्र स्थातुद्दिनावाचनम् हनं २

(right margin) अज्ञासांतरोदेसुपा कमे कारितेसुसु भोज्य द्वाने प्रश्वर्थे ...ग्रह ...केन ... कृतं वक्ते पय सःकेनकुना स्युप्रणयनं निमीयनं २

(right margin) पुरोडाश ... भवापत्यात।।=

राम

२६

जनंकृतत्वात्।अंवांतरेडाभागाश्वकृतत्वात्देव।अपरागिन्निहोमोवचनात्अथाध्वर्युरेवप्रतिपरेत्य पत्नीःसंयाजयसुपात्त एवप्रतिप्रस्थातारइतिवचनात्अवभृथेोपिवचनादेवनभवति।कृतानुकरे मन्त्रदृक्षिणस्यां।कृतानुकरएवप्रतिप्रस्थातेतिवचनात्।वाजिनेनिषिद्धोभयोः करीरएयावपतिश मीपलाशमिश्राणि।तयोरुभयोरेवकरीरएयावपति।तथातयोरुभयोरेवशमीपलाशान्यावपति।उभयो स्तुल्यत्वात्नमिश्रणंपलाशानां।प्रयोजनंमंतरायेष्योप्यंतएव।तत्रस्थाभिघारात्त्पूर्वमावापः।वाजिने निषिद्धकरीरण्यावपति।एतानिचसंस्कारकाणिनप्रैदेयानि।अतःप्रैदेयधर्मानभवंति।मेषमिथुनंच।आ वपतीसनुवर्तते।यथाग्नायमावापस्तदुहासनंपात्रांप्राप्तंवचनात्ययस्पयोःक्रियते।मारुत्यामेवं।पारिशे

(right margin) ग्रहणादयोधर्माः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वपस्या अमेिस्या अकृत्वा नियमार्थत्वं सुत्रास्या नमिदं भाष्यव्याख्यानात्प्रतीयते। मारुत्या सादने। दैवाआयते मेषु सादनं। मेषोहिन भवेद्धवेदौ प्रख्यान्तकर्तृके। वारुण्या सादने मेघ्याल नमस्व यु कर्तृके। आअंभादियथाप्रासं मेषमेष्यो भवेदिति।

व्याहारुण्यां मेषी। अस्य च मेष मिथुनस्य पो रोडाशिकविध्यंते। न केचित्कपालेषु श्रपणमिच्छंति। तदयुक्तं
१७ पिष्टकृतानां हि उंडे रकाद्दीनां कुंभांश्रपणं प्रसिद्धं। यथा पुरोडाशानां कपालेषु चरूणां स्थाल्यामिति। यथा
प्रसिद्धिश्च श्रपणादौ मंत्रवन्नियमादिविधानं। अतश्च कुंभ्यो र्मेषमिथुन श्रपणं। तयोश्चाक पालकार्योपत्ते
श्वरोरिवोपकल्पनमिति। उदकमपि तत्रोपसर्जनीकार्यस्य निर्वृत्तत्वादन्य देव भवति। प्रदेयधर्मास्तु प्रदे
यत्वान्मेषमिथुनस्य भवंत्येव। कथं प्रदेयते तिचेत्। सोमंत्तरेणावदानेन सह मेषमवद्धातीति प्रदानाये एम
वधावधीयते। तथा च लिंगं। एषवै प्रसन्नं वरुणस्य पशुर्यन्मेष इति। वरुणसंबंधान्मेषस्य प्रदेयतेति। स १७
र्वोणिहवींषि पक्वन्नरसामांसाद्यतिमाहुती। सहाज्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां। सर्वेग्रहणं करंभपात्रार्थ

मितिकेचित्। तदनुपपन्नं। दक्षिणेग्नौ तेषां होमः तत्रैवासादनं युक्त रूपमिति। सर्वग्रहणं किमर्थमिति चेत्।
नरुणप्रघासैर्यजेतेति सहविधानेसतिविभागार्थं। मारुतीव्यतिरेकेण सर्वोप्युत्तरस्यां वेद्यां। मारुतीं तु सहाज्या दक्षिणस्यामासा
घतइति। एवं च सति मारुत्याः पयस्यायाः प्रतिस्थाप्येतु रेवकर्तृत्वं मेघ्याश्चा एवं सति यथास्वं प्राणिदानमिति प्रणयनं आलंभना
संमार्जनाद्यप्रेषितेसंमृष्टे प्रतिप्रस्थाता पत्नीमानेष्यन्नाह केनचरसीति। असंमृष्टमेव भवति संप्रेषितत्त्र थुपलक्षणार्थं ३
मथ प्रतिप्रस्थाता प्रति परैति सपत्नीमुदानेष्यन्पृच्छति केन चरसीति। संस्कृत्ता नाचष्टे। येसंस्तुताः संगताः पुरुषसंबंध्यात्
मध्यतिपत्नींडते समीपेपु
मृत्युव्यतिरेकेण ताना चष्टे। तण्णिवोद्दृच्छतिप्रतिसंस्तुतमनारव्यातमहितं स्यादिति स्मृतिश्रुतेरारव्याते केनचरसीति प्रश्नाभावः अन्यथा रेकेना पीसंख्यास्यात्
प्रघासिनस्तैसेनांवाचयतिनयत्। आख्यानोन्नुकालं प्रघासिनस्तमुं मंत्रं वाचयति पत्नी। अतएवं मंत्रवर्णा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इत्यान्वयपत्नीके चरसाद्येनोक्तः। सर्वासां च वृत्तं कार्यं संख्यायोः पत्नतः।
= बह्मयजमानयो अन्तरेणाग्ने सुदर्शनः। तदुक्तं संप्रदाये नगतानि दक्षिणे देनेनत्र। ५॥

करंभपात्राणि जुहूत्तां दिवत्तालंगमयंतिप्रसिद्धिनोहवामहे मरुतश्च रिशादसः। निर्वाक्यशेषाच्च। यथापुरोनुवाक्यैव मेषैतत्यैवेनानितेभ्यः पात्रेभ्योहूयतीति। करंभपात्राणिजुहोतिशूर्पेण मूर्ध्नि निहत्ता दक्षिणेग्नेप्रत्यङ्मुखी जायापती वा दक्षिणेनाहवनीयं तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा यज्ञात्। मरुतिक रंभपात्राणि शूर्पेण पत्नी [रिषाः संह मरुतेषानि राशतार = ९]
१८ मरुतः २

जुहोति। दक्षिणेग्नेप्रत्यङ्मुखीयेज्ञा मरुत्सनेन मंत्रेण। मूर्ध्नि निहत्वा गच्छति। दक्षिणेनाहवनीयं स यजमान
उत्तरेण ५ पदक्षिणतः ३
योश्वाग्नीध्रांतरेण तीर्थेन प्रविश्य पूर्वेण वेदिमपरेण वै सयथोक्तं जुहोति। जायापती वा जुहुतः तदाच यज [एम]
मानोन्वारंभकरोतिमो पूर्णरतियजमानोजपति अकर्न्कर्मसेनां वाचयति प्रतिनयतः प्रतिशत्प्रयोगान्नैने [१८]
वमार्गेण पत्नीनयन्त्यक्रन्कर्मेति वाचयति। आगन्ते संमार्जनाघाज्यभागाभ्यां वैकृतानुसरे प्राह। तानुवस

थैमाह। आगन्ते प्रतिप्रस्थाता रिसंमार्जनाघाज्यभागांतं कर्मक्रियते। एतत्काणि एते प्रतिप्रस्थाता। अन्तऊर्ध्वं स्त्रुक्काणि एतेप्रतिप्रस्थातार्हविर्मिश्ररस्त्वध्वर्युः पयस्या प्रचरणकाले मेषो मेतिहरतः। सयोमेषो भवति मारुत्सां तं वारुण्यामवद्धातियामेषी भवतिवारुण्यां तां मारुत्यामवद्धातीतिवचनात्। अन्यतरेणावदानेन सहमेषं। अन्यतरेण पयस्यावदानेनसहमेषमवद्धाति। सोन्यतरेणावदानेनसहमेषीमवद्धातीति। सर्वेन स्रुचौ गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातुर्वासोदक्षिणेन मरुद्भ्योनुवाचयति। सर्वेपाणावध्वर्युः स्रुचौ कृत्वा दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुर्वासोन्वारभ्याह मरुद्भ्योनुब्रूहीतिश्रुतलात्। वारुणी वत्त्ववदानं। मारुत्साः पयस्यायाः प्रतिप्रस्थाता करोति हविर्मिश्रारितर भोसिष्टकृत्प्रभृति। हविर्मिश्रारितरं गिंकायेन प्रचर्यैस्ततस्रुक्कं
नकुलमतं अभिसुक्तं भवति। अनेकहविर्भिरितिबहुताम्नानादेशका यथ्यन्द मतानी साधु। ॥७॥

अत्रोपहूयमाजीयंतइति गृह्यमेधीयासमानमन्त्रौ। आचार्येण नोपनिबद्धं। ततत्रोपानिबंधने नात्रापि इत्यपि तेन भवति षड्नामस्का
रान्तित्यत्र उपहूयमार्जयते। नेजंभक्षयंतीतिगृह्यमेधीयेहरिस्वामिनोपर्तयज्ञा श्च १

भवति। उभावेव स्विष्टकृत्प्रभृति कुर्वीतेसर्वं इडाभक्षणाय प्रतिप्रस्थात्रेप्रयच्छतितत्र प्रतिप्रस्थातामाहत्साः
१९ द्विरवघतिं ल्कचोमहूतौ ध्वर्युः अध्वर्युग्रहणं यजमानमुपहासार्थं। समासिच्यवाजिनभक्षः। समासिच्यवा गृहेषु संयोज्य २
जिनशेषौभक्षः कर्त्तव्यः अध्वर्युविकारात्प्रतिप्रस्थाता भक्षेषु। अध्वर्युकर्मकुर्वन्नध्वर्युविकार उच्यते। अत्र
श्चकर्मनिमित्तत्वाद्भक्षेष्वपि भवति। मैत्रावरुणश्च होत्रध्वर्युविकारात्तयत्र मैत्रावरुणो विध्य। तेनतत्रतस्या
पिभक्षो भवति। कुतएतत् होत्रध्वर्यू विकरोति। होतारं हि पुरोनुवाक्यानुवचनेन विकरोतिप्रैषेणचाध्वर्युं
मैत्रावरुणः प्रेष्यतिचानुचाहेतिवचनात्। अतः सोपितन्निमित्तेर्भक्षैर्युज्यत इति। समिष्टयजूंषि तत्संस्थी एम
हविःशेषां वेधां भवंतीति। वारुणी निष्कापेण वभृथं। कर्तुं अपः प्रतीयंतीतिवाक्यशेषः निष्कापस्यकरणत्वे १९
अथास्यैवारुण्येपयस्यायैष्टामकर्षमित्प्रमादायावभृतंयंतीतिश्रुतिः। धामकर्षमित्यंपयस्यारूपेहविः। वारुण्यार्तिविशेषा
पाद्यानात्रप्रतिप्रस्थातुः। ८।

आपःप्रविश्य १ ननिर्देशात्पुरोडाशो निवर्त्तते। तूष्णीमेतामवेतसमज्जयसवभूथेति। तूष्णीमेतत्तिसामगानप्रतिषेधः इत्यर्थ २
अभ्यावेत्यचतूष्णीमितिअपोवक्रमणवाचनप्रतिषेधः। मज्जयतिनिष्कापस्थालीमवभृथेस्तनेनमंत्रे
ण। जायापतीस्नातोऽमज्जंतौ। अमज्जंतावेवस्नानमाचरतः अन्योन्यस्यपृष्ठेधावतः धावुगतिशुध्द्योः शो
धयतः प्रक्षालयतइत्यर्थः अन्येवाससी परिदधाते। जायापती। पूर्वेदृषारधिष्ठते सोयस्मार्ठेन। पूर्वेवास
सी दृषारधिष्ठते भ्यक्ष्लिगं सोयस्मा एवेष्ठा भवति। सयस्मैकामयेतत सेदृषादितिवचनात् यथेतमेत्याह
वनीयेसमिदाधानं देवानां समिदसीति। यथेतमितितूष्णीमेवेत्येतदुक्तं भवति। तथाचामहीमजपप्रति
षेधः आहवनीयेसमिदाधानं देवानां समिदसीस्यनेनमंत्रेण। पत्नीचगार्हपत्येतूष्णीं। समिधमादधातीति
अमेकपत्नीके एकैव। गार्हपत्यसंस्कारात्। तथावसंप्रदाये। अवभृतेगृहपतिपत्नीगार्हपत्येसमिदाधानंकरोतीति ७।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का०भा०५ वाक्यशेषः धेनुर्दक्षिणाश्वः षड्वाहशवा। धेन्वादीनां विकल्पः कार्त्तिक्यां साकमेधा द्व्यहं। कार्त्तिकीति कार्त्ति
२० कपौर्णमास्युच्यते। सच चतुर्मासोपलक्षितः कालोऽभिधीयते। अथ ऐन्द्राग्नं तेऽश्वतुर्थे मासि यजत इति। चातुर्मास्ये २
तथा च सूत्रान्तरं। पंचम्यां पौर्णमास्यां साकमेधा इति। साकमेधा इति च कर्मणो नामधेयं। तद् द्व्यहमेव भेदा श्रुतिपठितबहुत्वात् सर्व एवेति केचित्। याग बहुत्वापेक्षयं वा ३
पेक्षया बहुवचनं। नाम च व्यवहारार्थं मासं साकमेधैरिति। द्व्यहमिस वाच्यं। उत्तरसूत्राद् द्वित्वमाप्तेः प्रा
न द्व्यहं वा कृत्वा वेति। वाच्यं वा। पूर्वेद्युः कर्त्तव्यस्यापि साकमेधसंज्ञा यथा स्यात् इतरथा हि पौर्णमास्यामेव कर्त्त एप
व्यस्य साकमेधसंज्ञा स्यात् तस्माद् द्व्यहमिति द्व्यहग्रहणं। पूर्वेद्युः पूर्वाह्णेऽग्नयेऽनीकवते पुरोडाशः पूर्वेस्मिन्न २०
हनि चतुर्दश्यां अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये पुरोडाशः पुरोडाशग्रहणं च यजतिप्रतिपत्त्यर्थं इतरथा सां

पुरोडाशग्रहणाभावे आज्यहोमः स्यात्। ह्रुतिरित्याशंकेत ता मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुः। अल्पत्वाच्च कालस्य प्रधानमात्रं तत्र। स्विष्टयजुरंतं
भवति। सांतपनीयं कर्म। कुत एतत् सैव स्तीर्णा वेदिर्भवति या मरुद्भ्यः सांतपनेभ्य इति वचनात् गृहमेधियो व
र्हिरनुप्रहरणवर्जं वा। अथवा बर्हिर्मात्रमेव न प्रह्रियते येन प्रतिपत्त्युत्कर्षे पदार्थानामुत्कर्षो न न्याय्यः। त
समाप्तिसंयुक्तपदार्थ २ स्माद्बर्हिर्मात्रं वोत्कृष्यते। एवमपि सति गृहमेधीयान्ते संस्थासंयुक्तपदार्थविधानात् सांतपनीयां संस्थाप्ये
ब्राह्मणतर्पणेऽप्येवं ५ ति ब्राह्मणतर्पणं विधीयते। तेनैवं च कर्मापवर्ग एवं च सति बर्हिर्होमः ब्राह्मणतर्पणप्रैषः ब्राह्मणतर्प
णं कर्मापवर्गो वेति पदार्थचतुष्टयमेवमुत्कृष्यत इति संप्रदायः। अपरे तु सैव स्तीर्णा वेदिर्भवतीत्यनेन
सर्वमेवोत्कर्षयंति। तथा सांतपनीयां संस्थाप्येति तदनुरूपतरं भवतीति। अस्मिंश्च पुनर्वचनसामर्थ्याद्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्याहामिह यजुर्होमांध्यक्षसंस्थाश्रुतेरपि। अतः संस्थाप्यसूत्रं यत्तत्संस्थोत्तरकर्मसु। बर्हिर्होमादिके प्रवर्त्तते सूत्रयत्नतः। यथा प्रत्यासन्निह यजुषः संस्थाश्रुतेर्हुते च हिरण्यस्थापत्ते देवपुनर्निर्वपेदिति।। एतान्आदौ पञ्चात्द्वितीयपंक्तिमारभ्याउत्तरपत्रस्थ चतुर्थपंक्ति पर्यंतं सर्वं टिप्पनं।। २

हिर्मात्रमेवोत्कर्षपंक्तिसांतपनीयासंस्थाचबर्हिः प्रहरणेनैवाभिधीयततइतिसर्वापंपक्षः श्रेयस्करतरइ
वाभातिाइध्मसन्नाहेतेशाकलपरिधिनिपरंनतुश्रेयस्करः तद्दाघुत्कर्षेस्याभातसंस्थाउपहातुपपन्नेश्च। किंच
प्रहृतौबर्हिर्होमेत्रस्मणाद्दत्ताद्दतप्रस्त्वेस्मणंहुतं। इहापित्तदपेक्षित्तमेवायदितत्रोपपातःस्यात्काप्यश्विन्ना
हुतिः कथं। अग्रणोस्युपहृत्तत्वात्तुहस्ताबाकारयेदृथ। अन्यैः कार्यो। तत्तघुक्तं मतौ भाष्यमतिस्फुटं। प्रतीयतेः परे
त्विसाघनुष्ठत्तरं भवेत्। एतदस्तं तयाचाग्रेस्वमताल्पमतद्वयं। संप्रहायेचकेषांचिदित्साहित्वंथ्यमोष्टवात्त एम
 एवमुक्तेपिभाष्यस्वमत्तमसंप्रतीयते। संस्थासांतपनीयायाजाताकर्माप्यवर्गेतः गुणस्त्वापरंबर्हिर्होमेनास्ता २१
श्चसंस्थितिः यथोक्तंभाष्यकारेणगृहमेधाज्यभागयोः अपूर्वयोः स्थितत्वान्नदर्वीहोमेनतयोःस्थितिः नोचेसांतप

नीयाया अपूर्वाणामिहस्थितेः नांगानुष्ठितिरित्येवाव्रक्ष्यत्तेनानुमीयते। जातासांतपनीयायाः संस्थाकर्मा
पवर्गतः सैवस्तीर्णेत्रिशद्वैधेवैदिमात्रंतुतिष्ठति। गृहमेधीयशेषांतेप्रातः साप्यपहृज्यते। बर्हिर्होमविधानाद्दे
वाग्नयः स्युस्तएवहि। अंगस्यापूर्वसंबंधोजातोःस्ये बपवेपुरा। गृहमेधीययागोतः संस्कारोग्नेभवेत्पुनःदी
पनं।। धायमस्योग होमेष्विध्मः सायंचरुः पयसि। स्थानशब्दः कार्यवाची। कार्यंहिदृश्यतेशाकलानांज्वा
 लनं। स्थानेनिधायेतिचप्रकृतिलिंगसंयोगात्सा हुतमेवनिधानं। अस्तिहिप्रकृत्तावपरेणप्रणीताः स्फंनि
दधाती धावर्हिश्चेतिप्रकृतिलिंगं एवंचस्थानमपिलभ्यते। तच्चनिधानंपक्षेप्रेषितेनकर्त्तव्यं। तत्रहिवक्ष्यत्रः
प्रोक्षितेनांगभावमुपयातितस्योक्षणेनचवर्जप्रणीता घपहृष्यत इति। गृहमेधिगुणविशिष्टेसोमरूपः।

कं० भा० ५ सायमपराह्णे च हुः कर्तव्यः सायंशब्देन चापराह्णो लक्ष्यते। एवं हि श्रूयते। अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो पराह्णे
२२ चरुरिति। स च पयसि श्रप्यते। सान्नाय्यवत्तच्च पयः सान्नाय्यधर्मवद्भवति। कुत एतत् शृतैः शाखयावत्सा व्यवहितं हेतुमवतार यति२
न पाकृत्य पवित्रवति संदोह्य तं चरुं श्रपयतीति। अर्चयमिमे धौवेपयेमि धत्तं तुलाइति तंडुलैः समुच्चारणा।
त्वाधान्यमवगम्यते तथा चरुं मरुद्भ्यः श्रूयते। तस्य द्वयाकृतिरिति द्विः प्रकारा क्रिया औषधक्रिया सान्नाय्यक्रि
या चेति एवं प्राप्ते ब्रूमः। तस्यैवैकचोदनात्। वा शब्दः पक्षमावर्तयति अथवा न सान्नाय्यधर्मवन्न समोभ एम
उपसर्जनरूपत्वात्५ वतिकिं कारणं। अप्रदेयत्वात् कथमप्रदेयत्वं उपसर्जनभावात्। उपसर्जनत्वं च अधिकरणविभक्त्या निर्देशा २२
त् पयसि श्रपयतीति एकचोदनाच्च। एकाहीयं चोदना मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यश्चरुरिति। एकात्व चोदनानी मेवि औषध्यसामान्यरूपे७

निकारं कर्तुं७ कर्तुमर्हतीति। अतश्च सान्नाय्ये सान्नाय्यधर्मो वाचनिकाः शाखया वत्सानपाकृत्येवमादयः। अत एव च
मंत्रापि न प्रवर्तते नो किं चाश्रुतेश्च दोहापाकरणमात्रस्य चोदितत्वात् तथा च शाखांतरे दर्शनं अयजुषाव यजुर्मंत्राभावेन२
पयसः३ त्सानपाकृत्येति दर्शनं चैतन्न वचनं अप्रधानत्वात् वत्सानपाकृत्येति बहुवचनोपदेशात् केचिदावत्सं दो है एकस्यैवापाकरणे बहुनामपाकरणमप्रधानबोध्यत्वं३
हमिच्छंति। तथा च यदि बहुरोदनः स्याद्विषु पपद्यते। गोबहुत्वे हि ओदनस्य बहुत्वं भवतीति तत्सुनरयुक्तं। बहु
वचनोपदेशात्त्रय एवापाक्रियंते। ओदनबहुत्वं च तिसृणामपि गवां संभवत्येव। पयसो बहुत्वात्तस्मात्त्र
यहानां२ याणामपाकरणं। न च पयसोऽधिश्रयणमंत्रः पवित्रवति संदोह्य तावन्मात्रश्रवणात् श्रपयित्वाभिद्यार्यो
पिशीलिकयोरमम नमइति७ द्वास्य शरावयोरुद्धरतिपात्र्यो वा। श्रयणाभिघारणे अनूद्येते पिशीलकविधानार्थं। केचित्पिशीलकोपस्त प्रस्तरः प्रात्तहात्७ अभिघारणं७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रकृतिप्रासस्य
कृ०भा०५
यथा प्राप्तं २
२३

रणनिषेधार्थमाहुः। तदनुपपन्नं। न ह्यस्यान्वयं प्राप्तस्य निषेधकं वचनमस्ति। एतयोरुद्दुरनिपात्रयोर्वे
निर्विकल्पः। अथ हि पिशीलेवापात्रयो वा निर्णेनिजन्तीति वचनात्। निर्णेजनं च प्राप्तावनूद्यते। सूत्रकारेणान्वय
प्राप्तत्वान्नोपनिबद्धं। निर्णेजनं च संमार्ग उच्यते। प्रत्युतो हि दृष्टं संमार्गे प्रकृतस्य पात्राणि निर्णेनिजतीति। नन्व
गृहमेधि पिशीलकस्यैव भवतीति नैसो विष्टब्धत्तस्य दोषकार्यार्थत्वात्प्रयोजकत्वं हि तस्य। एवं च सति पशाव
धान स्पष्य स्यापि खिष्ट कृद्धिकारत्वात् ५ पि श्रंगाणामभिघारणाभावात्स्पात्रस्यापि खिष्टकृद्धिकात्वाहुलं भवनानिन भवति। आसेचनेमध्येपक्ष एम
त्वात्सर्पिरासिंचत्याज्यार्थे। उद्धृतस्य मध्ये। दीपनं उपस्तारणाभिघारणार्थेनैव ध्रौवं भवेदिति। विविचमसाधितं २३
पूर्वं मासिक्तं सर्पिरत्र तु आज्यभागार्थमित्युक्तं तदाधारे दृतस्य च। ध्रुवाधर्मो विविच्यो क्रमाएवं समस्तत्र चिंसंते

उपस्तारणाभिघारणार्थं सर्वेष्वाज्यमपेक्षितं। न चासिक्तं गृहीतं हि युज्यते ध्रौवमेव तत। न च स्रुवे स्यथवा भाष्ये आज्य
मन्यत्तु दृश्यते। तदर्थं मथ्यं चेदाज्यस्थाली स्थं गृह्यते तस्य। न तु आज्यमिति श्रूयमाणसिक्ताज्यं तत्र चोद्यते। तद्धिरु
द्धो तस्य तेचाप्यविशेषेण सूत्रितं। आज्यार्थं यत्सर्पिरासिच्यते स तद्धा पि विरुध्यते। अथ चेदुच्यते ध्रौवादुपस्तरणाभिघा
रणौ। अन्यस्तौवचनान्नेतद्युज्यते भाष्यपलतः आज्यभागाभिनिर्वृत्तिराज्यकार्यमिती रितं। तेन श्रूयते विरोधो
न्न स्पष्टो भाष्ये प्रतीयते। आज्यभागपरं यद्धाज्यकार्यस्योपलक्षणं। ध्रौवकार्याभिनिर्वृत्तिस्तद्धर्माश्च भवंत्सपि।
स्थालीपक्षेपि सर्वे स्याद्धा आज्यादेवमेव हि। वस्तुतस्त्वाज्यभागादिनिर्वृत्तिर्भाष्यपाठतः आज्यार्थमिति सूत्र
स्यानुग्रहः स्यात्कृतेरपि॥ दीपनं॥ सर्पिरासिंचत्स्याज्यकार्याय। आज्यकार्यं च आज्यभागादिनिर्वृत्तिः यावदुक्त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुणविध्यानार्थं पुनः श्रवणामस्तपरे। एतदपि नोपपद्यते। अनेकगुणविधाने वाक्यभेदात्॥ अतो विशिष्टाख्यविध्यानाध्यानपुन्नं पुरोडाशं कृतं २
दक्षिणस्योदनस्य च ध्रुवपिण्डवास्थानापन्नत्वं तथापि प्रध्यानादूध्वासन्नसञ्चः तादृङ् स्योदनोऽस्मा न्नासदइतिप्रयोगः ६

का० भा० ५ मतः। अतऊर्ध्वं यावदुक्तं मध्यस्तादृयावदुक्तमिति केचित्। तदयुक्तं प्रमाणाभावात्। तस्मादृतः शृतौ हेत्व आराद्युपकाराणां परिसंख्या २।१२
र्थे। अतो यावदुक्तं। येनान्वयप्राप्तावाज्यभागो विधीयेते। अतआज्यभागविधानेन यावद्द्रारादुपकारकं
२४
वेदिस्तरणमंत्रेण ३ तत्सर्वमत्र न भवति। स्तरणयजुषा वेदिमभिमृश्यन्तूष्णीं वा हुतत्वात्समिधिपरिधानं। पुनः संस्कारशंकया
स्तरणयजुषे सुच्यते। अतइदमाह तूष्णीं वा हुतत्वादिति। हुतत्वात्संस्कारस्तूष्णीमेवाभिमर्शनं कर्तव्यं
ततः परिधिपरिधानं भवति। पूर्ववत्तरां चान्वयोत्पाहवनीयकल्पनमिति। शकलाभ्याधाय मत्वोद्धुतावासाद एम
यति। प्रतिग्रहणाच्चूर्ध्वसंस्थानं भवति। उद्धृत्या वोदनावासादयति। तत्र गृहमेध्योदनेऽऽज्यमोदनश्च हुत्य २४
मपि प्रयोजकमासादनमंत्रस्यातो वियरिणमपते प्रिया प्यां धाममाभ्यामिति। सोऽविष्टकृतेऽऽज्यमेव प्रयो

= श्रुतपाठक्रमं ह प्राप्ता प्राप्तः क्रम आदृतः। स्तुत्यकारेण तेन अत्रभाष्यकारेण संसृतिः। एकस्यैव पिशीलकस्य प्रोक्ता व्याख्यानुवर्तिना। श्रुतो यथा
पि समार्गो द्वयोः प्रोक्तः पिशीलयोः।=
ओदनयोः सर्पिरासिंचति स्रुवं स्रुचं च समाप्ति इति चोदना व्यसये २
= श्रुयते यत्तु पंचनाम्भोहोता स्वाहाकृः। संप्रदायादलौ नैवकपालादौ चतुर्णां वा। पंचयसुरवदानामिसक्तेषां भिधारयेत्। भाष्यकार
स्य सिद्धांतो पयमेवोत्तरत्र च। ध्रुवार्थे सा यतः स्थाली समं हि स्रुह्तो मतिः। आसादनं कथं कार्यं स्वधर्मस्यानिरोधतः। निरो
धाद्धो कृते नैव स्थालीनाम्नेति मंत्रतः॥=

जकं। उदनस्य च ध्रुवास्थानत्वात्तद्यत्ता इत्स्योदनो नाम्नेति प्रयोगः। आलंभश्चाज्ययोर्दक्षिणस्य चौदुहे ओ
नस्य। स्रुक्स्रुवं च संमार्ष्टेनुहास्य वा संमार्जनं। चोदनाम्नायत्वेनतु हास्यैव संमार्जनं। आज्यभागाभ्यांच
रसाग्नेयं दक्षिणास्तोम्यमुत्तरात्। एवमेव हि श्रूयत्तइति। गृहमेधिस्विष्टकृतौ चाज्यभागवत्समावद्दानो
आज्यभागवदिति दक्षिणादेकः अपर उत्तरात्। समावद्दाना विनितउभयोर्द्धा वद्दानेनैक प्रसवार्यं स्विष्टकृ
तइति। अप्रसभिघारणं च। प्रसभिघारणं च हुतत्वात् गोन भवति। सौविष्टकृते तु हिरभिघारणमिति संप्रद
यः पञ्चोक्तमुपरिष्टादाज्यस्याभिघारयतीति सोनुवादोयथाप्राप्तस्य। अनुद्रुत्य वा सहितमाज्यमधि स्थालीपयस्माहृ २
श्रयति। वाशब्दो विकल्पार्थः अनुध्रुवस्य पिशीलकयोः स्थाली पश्चोयमुच्यते। सहितमाज्यमधिश्रयतीति
पदसंलग्नमेना यथ्यधिश्रयति। आहवनीयेसर्थः।७॥

पूर्वस्मिन्पक्षे उपहूय इडां मार्जनं। भक्षः। इतरस्मिन्पक्षे पुनर्भक्षयंतीडामुपहूय मार्जयंत इति भर्तृयशाः। पूर्वस्मिन्पक्षे पार्जनमेवनेडा भक्ष इति हरिस्वामिनः। ३ ए नम्दशोत्तरं स्थालीनिधाय क्रमेण स्थितिः। प्रातः प्रासंगिकं दर्शहोमं कृत्वा स्वसंस्थितिः। पिशी ह कपथे ऽकुर काले ए नस्थालीनिधानमिति संप्रदायः। ५

समीपं कं० भा० ५ आहवनीयश्चाप्यर्थमुच्यते। तदेवप्रतिवेशमाज्यमधिश्रयतीति वचनात् अत्र च स्थाली ध्रुवार्थे वर्तते। ते
२५ नाज्यनिर्वापकाले तत्संमार्गः क्रियते। उद्वासो भयमासादयति। स्थालीमोदनं च तस्मिन्नेवावसरइति। नप्रा आज्यस्थाली २
शित्रमिडांतं भवति। अथेडामेवावदातिन प्राशित्रमिति वचनात्। पूर्वे मार्जनमुपहूय। पूर्वे पक्षे उपहूय मार्ज
नंततो भक्षणं। प्राश्नंतिपुत्राः यु कप्रहणं यजमानप्रहासार्थं। यजमानगृहाह विकृष्ठिष्टाप्राङ्त्विजो ब्रा
प्राशः
ह्मणाश्चाश्नीयबहुरुथे त। बहुरुथे दोदनो हविकृष्ठिष्टाशान उपनीताः अशिताः स्थाली निदधाति। अथैताम एम
निरशितांकुंभीमपिधायनिदधतीति वचनात् अपिधानं च सामर्थ्यप्राप्तत्वान्नोपनिबद्धं। संतपनीयां सं २५
हृत्याप्य। संस्थाश्च संप्रदायेन पदार्थचतुष्टयेन। केषांचिद्बुर्हिर्होममात्रेणेवेति। बर्हिश्च संतपनीया सक्तं। त

प्रातर्हीमशेषभावात् दपूर्वं सुन्वतः स्फुटं अंग २ त्मतिपत्त्याच समाप्तिर्भवत्येवेति। प्रातर्होमशेषभावात्। प्रातरेव वा परिसमाप्तिः कर्तव्यानद्दानी। कुत एवंत
शेषभावात्। गृहमेधीयशेषो हि विघते द्विहोमः तस्मात्प्रातः परिसमाप्तिः। मातभिर्वत्सांस सृज्य निनीय निनाय्यायाः वत्संस्य यं गृहवत्सां परकीय वहेन दुह्यते सानि नानी। २।
वित्संवध्नाति। तस्यां एत्रौ। यवाग्वाग्निहोत्रहोमः। प्रातर्हुत्वां वा हुत्वा वा स्थालीसाहव्याद् तेपूर्णा दर्वीति। अग्नि
होत्रं च हुत्वा। हुत्वा वा द्विहोमः कर्तव्यः तत्र गृहमेधाज्यभागापूर्वस्य विद्यमानत्वात् आज्यभागयोरनुष्ठानं
ऋषभमाहूयितवै ब्रूयात्। ऋषभो यथा रौ ति तथा ह्वानं कुरु तेस्येत दुक्तं भवति। रुते जुहोति। ऋषभस्याभ
कृत्स्नं प्रस्थितेऽत्र परिक्रयविधानतः ब्रह्मणा वरणे तेना वसानीयावदेव तु। ६ आहरति। ऋषभे ब्रह्मौजुहुधीस्याहदेहिमरूतिजुहोत्यृषभो दक्षिणा। गृहमेधिवत्सेपिवाच निकी दक्षि
णां ज्योतिष्टोमोदवसानीयावत्। यसरुते जुहोति तमेव ऋषभं पूर्णदर्वीयदक्षिणां ददातीति वचनान् दे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७ ननु चकर्मभेदेन कंसस्य भेदस्सव्व्यापादितं। देशकालौ निरोध्यौ ऽत्रैव कर्मैक्यतापि ना।०
= कर्मैक्यं व्यर्थमुच्यते। सर्वदैवानुकर्मैक्यं विध्यते तेन चोच्यते। वस्तुतः कर्मभेदे स्यात्तं त्रभेदो त्रसुत्रणात्। पश्चादप्यु
दितं काल गुण भेदाश्रयस्ततः। तेन कर्मगुणादीनामपि भेदं द्योतयते॥ ७॥

कु॰ भा॰ ५ मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालः अदित्यै चरुरत्रापि। यत्रादितिर्देवताश्रूयते तत्र चरुर्भवति यथा राजसूये
२६ अदित्यैमहिष्यागृति। यद्येवं अदित्यै चरुस्तत्रीयेति चरुग्रहणं न कर्तव्यं। अतोन्यथा व्याख्यायते। यत्रादित्य
इति चरुः श्रूयते तत्र न ज्ञायते किमदितिर्देवता उतादित्य इति तत्रादितेर्देवतात्वमुच्यते। यथा सौत्रामण्या
चरोः प्रकृतिमत्त्वात् ५ मादित्यश्चरुरं ते चेति। एवं चेत्। अदित्यै महिष्या इति चरुर्न लभ्यते। लभ्यते वाक्योपलक्षणार्थत्वात्। अथ श्वो श्रुतिवाक्यस्य
चरोः प्रकृतिमत्त्वात् ५ भूते महिष्येगृहान्परेत्यादित्यं चरुं निर्वपतीति। अयमेवावाङ्प्राण आदित्येष्टिरिति पृथगंगसंस्तुत्यादि राम
अवाङ् पृथ्यः प्राणः त्येष्टिरिति च व्यपदेशात् पृथक्तंत्रत्वे प्राप्त आह। समानबर्हिषा वा कालैककर्मैकत्वात् समानतंत्रे भवतः। २६
कुतः कालैककर्मैकत्वात् तात्रकालो भेदकोन च कर्मभेद इति। अतः समानतंत्रे भवत इति। महाहविरुद्र

वसायनिर्मथ्य। कर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः उद्वसायैव वत्येतेन यजत इति वचनात् एते। निति पर्वणाप
वेश्यपदेशश्च महाहविषः पूर्वेद्युर्वा। न चैतदेवं। पूर्वेद्युरेवोद्वसानमंथनेकर्त्तव्ये। किंकारणं। अनीक
वत्यादिहि त्र्यंबकांतं साकमेधाख्यमेकं पर्वेति तथोच्यते। उद्वसायैव वत्येतेन यजत इति तस्मात्पूर्वेद्यु
रेव। नित्येभ्योधिकान्यैंद्राग्नो माहेंद्रश्च वैश्वकर्मण एककपालः। नित्येभ्यः पंचभ्योधिकान्यैंद्राग्नादी
वरुणप्रघासेष्वपि नि भवंति। उत्तरवेद्यग्निप्रणयनमंथनपृषदाज्यं चरुर्वेण प्रघासवत्। उत्तरवेद्यग्निप्रणयनपृषदाज्या
महाहविरिति संसासे नि वरुणप्रघासवद्धिति युक्तं। मंथनं तु तत्रापि विश्वदेविकं चोदके नेहापि तत्किमिति वरुणप्रघासव
व्यवहारार्थी। महा दित्युच्यते। उभयत्राधिकहविःसंबंधविधानार्थत्वयेसदोषः अंतराये पिल्वधिकानां मंथनं यथास्यादिति।
हविर्मार्हेन्द्रः। २
वरुणप्रघासमहाह
विषोः ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

=अतएवत्दमारस्यां प्राप्तस्य शास्त्रेण बाध्यते= पुरस्तादुपचारस्यादविशेषादिहान्वयात्। प्राप्तमेवोच्यते ब्रह्मयजमानयोरपि।२।

क०भा०५ २७ अपसव्योदक्षिणा ७ पितृयज्ञउपांशुचरणं। पितृयज्ञ इति कर्मणो नामधेयं। पितृसंबंधोयस्य इतिपितरो
देवताआसंस्तस्मात्पितृयज्ञोनामेति तत्रोपांशुचरणं। चरणग्रहणात्सर्वमुपांशु भवतिनदेवतामात्रं। पुरस्तादु
पचारः। अन्वारभ्यात्तरोपचारत्वेप्राप्तेयद्नियतस्थानं तस्य पुरस्तादुपचारः अनेनचदिग्विपर्ययोज्ञाप्यते।
पित्र्यत्वाद्दक्षिणामुखेकर्मणिप्राचीउत्तराचदिक्ति पुरस्तादुपचार इत्युक्तं। ब्रह्मयजमानयोश्च। इदमन्यप
प्राप्तमेवोच्यते। ब्रह्मयजमानयोश्चपुरस्तादुपचारः। पूर्ववत्॥ वाशब्दोविकल्पार्थः पूर्ववच्छब्देनचदिग्विप एम
र्ययवशाद्दपरादिक्गृह्यते। नदक्षिणा। तथाचोपरिष्टाद्वक्ष्यतिपश्चात्सरी तो ब्रह्मयजमानौपुरस्ताद्दग्नी २७
दिति। स्थाघजमानश्चब्रह्माचपश्चात्सरीतः पुरस्तादग्नीदितिश्रुतेः तथाहविर्भिश्चरिष्यंतः प्रतिविपर्यं

२= सर्वमध्वर्युणा कार्यमुत्सर्गादपवादतः। पत्न्या कार्यं तु यस्यैव पर्युदस्ता न कर्मतत्। अभावे चापवादस्य पुनरुत्सर्गसंस्थितिः। प्रैषणेयमतोध्वर्युः कुर्यादेतत् द्वितीयके। अध्यायेसादितं भाष्ये प्रधानात्राङ्गयायतः। कर्तान्च गुणभूतोतः प्रधानं नच बाध्यते। गुणाभावो त्रभाव्यं तु प्रतिनिध्युपपादनं। दूषितं तत्तथाहेतु प्रायश्चितं प्रसज्यते। यजमानस्य कर्तृत्वात् त्यागस्याद्भवेदपि। तेनाध्वर्युस्तु कर्तृत्वे द्वितीयेसादितं भृशम्॥=२

नीति। तथा एते हविर्भिः प्रचरिष्यंतस्तस्थाघजमानश्चब्रह्माचपुरस्तात्सरीतः पश्चादग्नीदिति। अतः पूर्वव
च्छब्देनापरादिक्परिगृह्यते। अपत्नीकः। पत्नीकर्तृकपदार्थनिवृत्तिरिसेके। यस्तत्कर्तृत्वं तदत्र न भवति
आज्यावेक्षणादि। पत्नीप्रतिषेधात्प्रतिनिधिः कर्तव्य इति प्राप्ते। पदार्थः प्रधानभूतः कर्ता गुणभूतः पदार्थप्र
धान्याच्चकर्त्रंतरमाक्षिप्यते। तस्मात्प्रतिनिधिनाकर्तव्यं। तत्पुनर्विचारयितव्यं। तत्पुनः प्रतिनिधिरभावेप्र
वर्तते। यत्रपुनः शास्त्रतः पर्युदासस्तत्र कथं प्रतिनिधिः प्रवर्तते यं प्रतिनिधीयते स एव पर्युदस्त इति
दक्षिणाग्निराहवनीयवत् वसुपदेशात्स्वकार्योपरिस्थागेन दक्षिणाग्निराहवनीयकार्ये विधीयते। पूर्वे
णाहवनीयंप्रणीताः परिहरत्यर्थवत्। न्यायसूत्रे एते। गार्हपत्याहवनीययोरंतरागमनप्रतिषेधात्॥
=गार्हपत्यमपरेणाग्निगमनेनिषेधस्यास्यमनुगृहीतेस्यादेव॥ अप्रादक्षिण्यात् स्मृत्सनुग्रहा अ। परंतुपुरस्तादुपचार इति श्रुतिप्रामाण्यो
न्यादके एते सूत्रे= =न चैते न्यायसूत्रे। पश्चात्प्रादक्षिण्ये प्राप्ते वचनात्प्रादक्षिण्यं=

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कं०भौ०५
२८

पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालः सोमवद्गुणविशिष्टेभ्यः पितृभ्यः षट्कपालो भवति। सोमायवापितृमते। वि
कल्पेनश्रवणात्। पितृभ्योबर्हिषद्भ्योधानाः भवंति। पितृभ्योग्निष्वात्तेभ्योमंथः भवतीतिवाकपशेषः चतु
र्वाग्रहणं। पितृत्वात्सकृद्ग्रहणेप्राप्ते अन्वयाच्चतुर्ग्रहणं। गार्हपत्यस्यपुरस्तादवहननपेषणे। उत्तरेणा।
न्वाहार्यपचनंदक्षिणातिष्ठन्नवहंती तिवचनात्। दक्षिणार्द्धेकपालोपधानं। दक्षिणार्द्धेगार्हपत्यस्यषट्कपा
लान्उपदधाती तिवचनात्। धानाभर्जनंदक्षिणाग्नौ। अन्वाहार्यपचनेधानाः कुर्वंती तिवचनात्। अवपण एम
पेषणविपर्यासेपिधर्मः धानानांअवपणपेषणयोर्विपर्यासः तस्मिंश्चसतितद्धर्मानभवंती साशंकानिवृ २८
त्यर्थं। अभिमृश्याधर्मः पिष्टानिवाप्यदुग्धेसकृन्मथितएकशलाकयामंथः अभिमर्शनंश्रुतास्तत्संवि

अर्थिकोव्यवहिता
न्वयः२

त्यर्थंप्रकृतावुक्तं। तमभिमृशतिश्रुतंवेदानीति। धानाभिमर्शनेनशक्यतेकर्तुमिस्तत्तोभिमर्शनंपुरोडाश
विषयंद्रष्टव्यं। अभिमृष्टं मृश्यपुरोडाशमद्भूधानाः पिष्टानिवाप्यादुग्धेसकृदुपमथितएकशलाकयामं
थो भवति। अग्रहणंमंथस्य। [illegible] अथपितृभ्योबर्हिषद्भ्योन्वाहार्यपचनेधानाः कु
र्वंतिततोर्द्धाः पिंषंती तिश्रुतत्वात्ग्रहणंवाचोदितत्वात्। वाशब्दः पक्षमात्रेतो। ग्रहणंवामंथस्यभवति। चो
दितेहिमंथः। अथपितृभ्यो ग्निष्वात्तेभ्योनिवाप्यापेदुग्धेसकृदुपमंथितएकशलाकयामंथोभवतीति
चोदितत्वात्ततोर्द्धाः पिंषंतीतिश्रुतेः अवहननश्रवणयोः सहसंयोगान्ततोर्द्धाः पिंषंतीसुत्तं दक्षिणे
नदक्षिणाग्निंपरिहृत्तसुरस्तात्तन्मध्येवेदिंकरोत्सर्वांतरदिक्स्रक्तिमात्रांते। दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतः उदग्ग्रहा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उद्धरकरणांतां ७

कं०भा०५ रपरिवृतमध्येवेदिंकरोति। अवांतरदिक्स्रक्तिं। दिक्स्रक्तिर्हिचतुरस्रंपित्र्येकर्मणिस्मर्यतेतत्तउच्यते
२९ अवांतरदिक्स्रक्तिमिति। दक्षिणाग्निंमध्येस्याः करोति। ततोन्वाहार्योधिश्रयणं। मध्यशाखाग्निर्भवाचा। प्र
णीतानुहरणंब्रह्मयजमानौचानुगच्छतः। न्यायसद्धमेतत् अतोन्यत्राप्यग्निप्रणयनेप्रणीतानुहरणादि
भवत्येव। वेद्यत्तावसरेप्राच्छत्तानुवृत्त्यर्थमिदमुच्यते। स्फ्यादानादिकरोति। यज्ञोपवीत्याज्यग्रहणे पित्र्यत्वा
एतैर्नपक्षितां। अन्य त्रप्राचीनावीतीभव तीतिभर्तृयज्ञः।। ५ त्प्राचीनावीतिप्राप्तावद्दमुच्यते। द्विर्वोपभृतिगृहीतमे। द्विरुपभृतिगृह्णीयादितिविधाय्यप्रतिप्रसववच्च रामः
ते। तद्धष्टावेवहुत्वाउपभृतिगृह्णीयादिति। अतोविकल्पः प्रागग्रंथिवर्हिः कर्तव्यमितिवाक्यशेषः विस्त्रंस २९
पश्चात्परपक्षमितिप्र सक्तस्तुग्रहार्थं ७ पूतंचाग्रेगृहीत्वात्रिः स्तृणन्नग्निंपर्येति। बर्हिर्विस्त्रंस्यपूतंचोभयमग्रेगृहीत्वावेदिंस्तृणन्त्रिःपर्येति। त

२ पुरस्तादुपचारइतिसूत्रेणदिग्विपर्यस्यब्रा शापित्तत्वात्पुनर्वचनंप्रायश्चित्तविशेषप्रतिपत्त्यर्थं। इतरथापुरस्तादुपचारेसिद्धेवचनमनर्थकमितिभर्तृयज्ञः।। =

थाचस्तरणंकर्तव्यंयथोत्तरतोपवर्गोभवति। प्रस्तरमात्रं शिष्ट्वातावत्त्रिःपर्येति। प्रस्तरमात्रंपरिशि
ष्यत्रिरेवप्रतिपर्येति। तं स्तृणास्सविधृतिं। तमितिप्रस्तरनिर्देशः प्राक्सं स्थं हविरासादनं। अवरोक्तमि
तिप्राप्तेदक्षिणविपर्ययप्रसक्तस्तयेप्राक्संस्थतोच्यते। सामिधेनीप्रैषाघाज्यभागाभ्यांयज्ञोपवीतिनः सर्वेभवं
तीतिवाक्यशेषः पश्चात्सरीतोब्रह्मयजमानौपुरस्तादग्नीत्यदिपुरस्तादुपविष्टे। नीचैर्हिताववेति। आ
श्रावयेत्सीदहोतरित्येवब्रूयात्। एवकारकरणान्नहोतृवृणं। पितृयज्ञे। नहोतारंवृणीतेनार्षेयमितिवच
नात् अपवर्हिषः प्रयाजाअनुयाजाश्च। प्रजावैबर्हिर्नेत्प्रजाः पितृपुद्दधानीतिनिषेधात् असमानयनंवाव
र्हिःसंयोगात् समानयनंचात्रनभवति। वर्हिःसंयोगात्चतुर्थेप्रयाजेसमानयतिबर्हिषीति। वासमानयनं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृ०भा०५ भवति। चतुर्थसंयोगात्चतुर्थेप्रयाजेसमानयतीति। बर्हिषीसनुवादएव। बर्हिः प्रयाजस्यचतुर्थत्वात्
३० तथान्यत्रापिचतुर्थेचतुर्थेसमानयतीसूक्तं॥ ॥ प्रस्यागतीस्यजुहोति। एवमेवबर्हिप्रयाजेपुश्रूयते। प्रसूतो
ध्वर्युः स्रुचावाह्यप्रसङ्गतिक्रामस्यतिक्रम्याश्रावाहसमिधोयाजेतिसोपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यज
तीतितथानुयाजेष्वपि। स्रुचावाहायप्रसङ्गतिक्रामस्यतिक्रम्याश्रामाह। इत्थान्यजेतिसोपबर्हिषोद्वएवनु
याजौयजतीति। एवंचोभयत्रचोदकानुग्रहएवभवति। प्रक्षतोहिरक्षिणांदिशंगत्वाहोमः कृतः इहापिदक्षि राम
णमेयेणप्रतीच्येवदक्षिणेतिप्रधानेतुचोदकप्राप्तस्यप्रत्यग्गमनस्यप्रसक्तः प्रतिषेधः। प्रसनक्रमवहानानीति ३०
क्रामतीति। हविर्भिश्चरिष्यंतः प्रतिविपर्येति। प्रतिरुद्धप्रयोगाघारिसमिधेनिःप्रैषादौविपर्ययः कृतः अथ

अन्यत्कथमापादायभिघारः सव्यं भवेत्। नचतुरस्त्रात्सवकृत्राखितिद्विरभिघारणं। तस्या अयपागपरहातः॥३

पश्चादुपविष्टोतत्तोम्यवस्थितावेवेति। सर्वेभ्योवघतियथापूर्वं। सोमवम्योमआसद्यत्तस्यत्तसहावरधा
निएवंहिश्रूयते। सउपस्तृणीतआज्यमथास्यपुरोडाशस्यावधतिसत्तेनैवसहधानानांत्तेनसहमंथस्यत्त
त्सहत्वरधात्ती। त्रिर्द्विरभिघारणमनतिक्रमणंच। वाचनिकं। सोमवम्यएवायंप्रकारोमाभूदित्यत्तआ ङभयं३
ह। सोमायवापित्तमत्तरति। एवंबर्हिषम्यउत्तरतोधानामंथपुरोडाशानां। एवंशब्देनसर्वमतिदिश्यत्ते।
अग्निषात्तेभ्योदक्षिणतोमंथपुरोडाशधानानां। अत्रैवंशब्दोनुवर्त्तते। पुरस्तादग्नयेकव्यवाहनायथापूर्वं
ससिष्टकृत। कव्यवाहनगुणविधानेनगुणांतरस्यनिवृत्तिर्माभूदितिससिष्टकृदित्युच्यते। अस्तुतथेतिचेत्त
नादृष्टार्थत्वात्। हविषामवहानप्रदेशविधानंशाखांतरात्। अत्रसोमवधागेयदानामंथयोरवहानग्रहणं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कं०भा०५ तद्गुणमात्रं।नहितयोस्तत्रदेवतासंबंधः।अवदानमात्रश्रवणात्।उत्पत्तौहिषड्ढोतारावकृष्टःसोमवद्याग हेत्वेरूकः सर्वत्र
३१ उत्पन्नःतेनधानानांमंथस्यचनसमुच्चयःशक्यतेवक्तुं।नहित्रीकल्पोनवैपरीत्येनबाध्यबाधकभावः।एवमे
वगुणभावेनश्रवणमिति।प्रयोजनंतत्तद्ग्रहणेयागस्यानावृत्तिरिति।एवंबर्हिषस्त्यागेअग्निष्वात्तयोगेच।
तेभ्यःस्वधेत्यस्तुस्वधेतिवाक्रतमस्याक्रत्तेस्वधानमस्कारविषट्कारःएतत्त्रप्रधानेषुकव्यवाहनेचविकल्पेन
श्रूयते।एतैर्हविर्भिःप्रचरिष्यन्तत्रविप्रकृत्यतदुत्ताश्रावयस्वेत्योंस्वधेत्यस्तुस्वधेतिप्रत्याश्रावणंस्वधानम एम
स्कारविषट्कारस्थानेतस्मात्सर्वत्रैतत्।मंथमुपहूयहोतावाध्वर्युर्वास्याग्नीद्रवघ्रायेनिदधाति।एवमेवबर्हिःश्रूया ३१
तेनतएतेप्रयुक्तानीतिनोपनिबद्धं।सामर्थ्यपरिप्राप्तत्वात्।प्राशित्रमवदायेडांचासर्वेप्राश्नंतिवा।प्राशित्रेडा

दि।मंथोपहवेनसहविकल्प्यते।इडांचसर्वेप्राश्नंतिवा।अवजिघ्रंतिवा।एवमेवबर्हिःश्रूयते।यथात्वेवैतस्य-
मन्त्रस्येडाप्राशित्रं।समवधंसेवा।मैवैतस्यापिसमवधेयुस्तामुपहूयावैववजिघ्रंतिनप्राश्नंतीतिप्रतिषिध्य
प्रतिप्रसवः।प्राशितमंत्रेवववयंमन्यामहइति।वेदिंत्रिःपरिषिंचत्सुरुपात्रेणाध्वर्युर्यजमानोवा।वेतिविकल्पः
स्त्रक्तिषुपित्र्यवनेजनंपरिषिच्यपरिषिच्यपूर्ववदुत्तरस्यापरस्यांप्रथमं।स्त्रक्तिषुकोणेषुपितृसंबंधं।अवनेजनं
पूर्ववद्दिस्यसावर्वनेनिक्ष्वेति।उत्तरस्यापरस्यांस्त्रक्त्यांप्रथमंतत्रपरिषिच्यपरिषिच्यक्रियते।सव्येसमवदायसर्वे
भ्योयथावनिक्तं।पिंडान्ददात्यसावेतत्तइति।सव्येपाणौसर्वेभ्योहविर्भ्यःसमवदायप्रथमेषुअवनेजनंकृतं
तत्रपिंडांददात्यसावेतत्तइत्यनेनमंत्रेण।उत्तरपूर्वस्यांपाणीनिमृष्टेत्रपितरइति।उत्तरपूर्वस्यांस्त्रक्त्यांपाणींनि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्तरश्रोणौ गृहस्तले मधा
गन्धार्पणं

का०भा०५ मार्जनं करोत्यत्र पितरः इत्यनेन मंत्रेण यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्याहं चोक्षन्नमीमदंतेत्याहवनीयमुपतिष्ठंते
३२ हूम्यां तेसर्व एव यज्ञोपवितीनो भूत्वेतिश्रुतत्वात् उदङ्ङ्गार्हपत्यासीरिक्तस्य उदं च इत्यवाच्यं प्राग्सत्वादेव दृष्ट गृहस्य
तोनवलोकनार्थमुच्यते प्राग्सत्वादेव दृष्टतोनवलोकनार्थमुच्यते अथवा उपस्थान संबंधः उदं च उपतिष्ठंत
इति तद्दूग्भूमिमिति न वक्तव्यं परादिना पूर्वोक्तप्रासेः वक्तव्यं वा प्रकरणाभावात् प्रकरणस्थानां हि स न्यायः मनो
सर्व इति अनुवर्तते ५ न्वाह्वामह इति गार्हपत्यसंनिधौ भिः उपतिष्ठंत इत्यनुवर्तते प्राचीनावीती प्रविश्य अमीमदंतेति द्वाताजपति अपय एम
यतरः अन्यतरः
अन्यतरइति यजमानयो
र्मध्ये एकः ६ तारइद्वाति स पुनः प्राचीनावीती भूत्वाभिप्रपद्य जपतीति श्रुतत्वात् इत्यतुः प्राचीनावीती त्वस्य ग्रहणेन सर्वे प्राची ३२
नावीतिनो भवंति येनोपरिष्यात् यज्ञोपवीतित्वविधानं तेसर्व एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वानुपाज्ञा अंप्रचरिष्यं

तइति । अवनेज्यपूर्ववत्प्रदक्षिणं । परिषेकः प्रदक्षिणः । नीविं विस्रस्य नमोवइत्यंजलिं करोति षडुनमस्का
रान् प्रत्यंजलिकरणं षडुक्तो नमस्करोतीति वचनात् गृहान्नः पितरो दत्तेति च जपति । ब्रह्मामंत्रणादि प्राक्
स्तरग्रहणात्प्रयाजवत् ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति ब्रह्मामंत्रणं तस्य यद्यपि होतृहादि उल्मुकसमासादि सर्वं उल्मु
कसमासस्य अनुयाजांगत्वात् प्रयाजवद्वृत्तिः चं यज्ञोपवीतं देशगमनं च ब्रह्मयजमानयोर्वर्तिनां तिदिष्य
तेप्राक्स्तरग्रहणात् यज्ञोपवीतिविपर्ययं प्रस्तरग्रहणाद्यारभ्य पित्र्यत्वात्कर्मणः प्राचीनावीतित्वमेव भव
ति । न देशविपर्ययः विहितत्वात् न प्रस्तरमाहृत्य । नाध्वर्युः प्रस्तरं समुल्लुंपतीति । अनुप्रहरेत्युक्ते न किंच
नानुप्रहरति । अथाग्नीध्राहानुप्रहरेति स न किंचनानुप्रहरतीति वचनात् तूष्णीमात्मानं संस्पृशति । नप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपस्पृशात्येव परिधीनानुप्रहरति रसंप्रहरणकार्ये उपस्पर्शनविधानात् । यथानगिरागिरे । ते ब्रूयादेवं न तौ द्वयमिति तत्र मंत्रः
प्रवर्तत एव । तथा चाहु भाष्यकाराः । प्रहरणमंत्रेरुपस्पृशात्येव परिधीनानुप्रहरतीति ॥ ८

कृ०भा०५ स्पृष्ट्वा परिधीनानुप्रहरति । उपस्पर्शनं च वर्के विमंत्रेण कुर्वन्ति । नस्तु मंत्रवचनाभावात् । अष्टवेला च । एवं तत्र भ
३३ वति । पितृकर्मेशं स्पृष्ट्वैतत्तं भवतीति वचनात् । बर्हिः परिधयोरास्पति । अथैतद्बर्हिरनुसमस्यति परिधीश्चेति श्र
वणात् । हविर्बर्हिलिङ्गं च । अनुसमस्यति । अप्सु प्रास्यं वा । अप्सु प्रास्यं वेति विकल्पः अस्य चांगतुल्यत्वात् । तेनिवे
शः ॥ ९ ॥ त्र्यंबकान्निर्वपति रौद्रानेककपालान्यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकान् त्र्यंबकानिति नामधेयं
तस्मात्त्र्यंबका नामेति । रुद्रदैवत्यान् एककपालान् । यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकान् गृहस्थं शिश्चात्रप्रजाविं एम
पयः करंभपात्रवत्तुल्यस्मृतित्वात् । एकेनातिरिक्ता भवन्तीति एकाधिकान् चतुरो वा । चतुःसंख्या वाहि प्रजै ३३
कप्रजाप्रजानां । उद्धृत्य सर्वं । उद्धृत्यासीन एतान् हत्वा ती सुक्ता अवाचतस्ततत एवो पोल्लायो हविः श्च त्र

हसुरीजोदृषदुपलेउपदधात्युत्तरं हैं गार्हपत्यस्यकपालान्युपदधातीति । देशांश्च । आखूत्करं चतुष्पथ ।
स्थाणुवृक्षवंशादीनुद्दिश्य प्रतिपद्यते । जुहोतये वषट्कारेण जुहोतयरति । कुतः मंत्रे स्वाहाकाराम्नानात् अन्वा
हार्यपचनादुल्मुकमाहृत्य दक्षिणपरे जुहोतीति वचनात् । तथा पलाशस्य पलाशेन मध्यमेन जुहोतीति
अमयवान्वयः ४ श्रवणात् चतुष्पथे जुहोतीति चेत् अतो जुहोतयरसुक्ते । यद्येवमवषट्कारान्तिति किमुच्यते । यत्र्यंबकैरयजं
तेति च यजत्याशंका निवृत्त्यर्थं । जुहोति शब्दश्च वषट्काराधिके पि दृश्यते । उभयतो मूपंप्रसङ्गमुखो जुहु
तरति । होममंत्रश्च । अस्तु तर्हि ति चेत् । नात्राहस्य विधानात् तौ वैवषट् तौ संतो मंत्रेण हूयते इति । तस्माद
वषट्कारानित्युच्यते । अकान्वा । तेवा अक्ताः स्फ रिस्तुत्वात्तउवा अनक्ता एवसुरिति विकल्पः पात्रां हुत्वा दृष्ट्वि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कं०भा०५ णाग्मुल्मुकमाहृत्य चतुष्पथे पलाशपत्रमध्यमेन होमः। तांस्तांहृत्पात्र्यां समुह्यस्येति वचनात्त एकापात्री
३५ दक्षिणाग्मुल्मुकाद्यानस्पहृत्वार्थ्येलात्तत्रैव होमो भवति। यथेवं चतुष्पथे जुहोतीति। कथं। तत्रैवोल्मुकं स्था
पयित्वा हूयमाने चतुष्पथे हुतमेव भवति। अधिकरणाहि क्रियेयं श्रूयत इति। पलाशपत्राणां यन्मध्यमं त
त्पलाशपत्रमध्यमं यद्वा पलाशपत्रं च तन्मध्यमं चेति पलाशपत्रमध्यमं तेन होमः। सर्वेषामवदानं स्सकृ
त्सकृद्दविरिति वर्जं। एककपालानां वाचनिकं सकृद्दवदानं। ससर्वेषामेवावघसेकस्यैवनावघतिय एषोति राम
रिक्तो भवतीत्यतिरिक्तवर्जमित्युक्तं। अतिषु मिश्रणं। भवतीति सूत्रशेषः। एष तद्वति जुहोति। अतिरिक्तमा ३५
खूककर उपकिरसे यत इति। उपकिरणं चतिः करणं। तिरस्ववैगभोस्तिरस्वैतघडद्दुपकीर्णमिति। आखूक

रस्मके चिद्वाहवनीयधर्मान्नकुर्वंति। तदप्युक्तं। होमाश्रवणात्तत्त्उपकिरणं त्वत्र विहितमिति। आगम्याव
रुद्रमरीमहीतिजपंति। अग्निंत्रिः परियंतिपितवत्सव्योरूनाघ्नानाहत्र्यंबकमिति। बहुवचनोपदेशात्सर्वे
षां परिगमनं। पितवरितिवचनाद्दपसव्यं स्ववत्वेति। प्रदक्षिणं। एतेनैव दक्षिणानाघ्नानाः एतेनैव मंत्रेणद
क्षिणानाघ्नानाः परियंति। कुमार्यश्चोत्तरेणो भयत्रपत्तिकामा भगकामावी उत्तरेणमंत्रेणोभयत्रद्देववलित्त
वत्रुपतिकामयमानाः सौभाग्यं वेति। ऐन्द्राग्न्यजमानोंजलिनोहृस्यसगोः प्रापणं। ऐन्द्रः पुरोडाशाः तानऐन्द्रा
नपुरोडाशान्यजमानोंजलिनोक्षिपतिअगोः प्रापणं। यथागौनोहाक्रमयादिति। पततः प्रतिगहरू सेनान
शकप्उपस्पर्शनं। अथ कंपग्रहणे पतितानामुपस्पर्शनं। मूतयोः द्धत्वावेणुयष्ट्यां कृपेवासज्यो भयतः स्था।—

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का०भा०५ शुष्कस्रुव ँ शवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणवद्दासजस्येतन्नदति। मूतमोः ह्रुत्वावेणुमस्वांवावृ॒येवोभ यष्टिष्वष्ठे २
३५ यतआ सज्ज्यस्ताप्त्वोदी नामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणवद्गोः प्रापणं। एतन्नदस्य नेनमंत्रेणासजति। आसं
जनंचावलगनं आसजस्वेवलगयति। हृविवासाइति। मंत्रमात्रोपदेशात्क्रियाया अनिर्दिष्टत्वात्तत्रिशुष्की
नितरांस्थापयति ४ करणमात्रक्रिया दृष्टमा। तथाचनिष्टोपयस्यैवेनमेतत्स्वपन्नुहिनंकंचनहिनस्तीतिवाक्यशेषः अन । निश्चलंसत ४
+ ए ५ पेक्षमेसोपस्थ शंसयः। दृष्टंतोनवलोकयंतोंसापामुपस्पर्शनंकुर्वंतिसर्वेबहुवचनोपदेशात्। अत्रचपरि एम
गमनादिकर्मापवर्गसमिद्दाधानांतिकर्तव्यं। आगंतुत्वात्। तथाचवाक्यशेषः तेप्रतीक्षंपुनरायंतिपुनरेत्या ३५
समाप्तिं कुर्वंतः यउपस्थ शंति। अनपेक्षमेसोपस्थ शंतीसतोह्रद्रियेयोवदा एतंदृचाश्रिषुरितिभूतकालनिर्देशात्निर्देतं परिगमनाद्युपस्य शान्तं ७

अवरुद्धमपानंतरमेवपरिगमनाद्युपस्पर्शनांतंकर्तव्यदिकर्मापवर्गांतं क्रियतेतदानिहमिसाह। अभवेति। नाशन्कोयध्वर्यो।
पानिन्प्रतिपत्तिप्रभृतीनामपवर्गांतामनुष्ठितत्वात्॥२॥

हृद्रियंकर्मेतिगम्यते। अथवापाठानुपूर्व्या अवरुद्ध्रमहीमहीतिजपस्यमनंतरं क्रियते। ततश्चाचारिष्ठुरित्ये
तदनुपपन्नार्थस्यादिति॥२०॥ शुनासीरीयमतः सर्यत्रेवमाकमेधेयजतेतच्छुनासीर्येणयजेतेतिवचना
तमहेन्द्रेन पदृवारस्ता भवति। तस्माधहैवकदाचैतेनयजेतिश्रुतेः। उत्तरेष्टुवाज्येनात्मेष्विति चशाखांतर
तपौर्णमासधर्मावर्हिर्वर्जं। अथैतान्येवपंचहवीं ँषिभवंतीसनेनप्राप्तानांनिवृत्त्यर्थमुच्यते। पौर्णमासधर्मा
वर्हिर्वर्जं। अथैतान्येवपंचहवीं ँषिभवंतीत्यनेनप्राप्तानांनिवृत्त्यर्थमुच्यते। पौर्णमासधर्मावर्हिर्वर्जमिति। तच्चै
त्रिपांर ततशाखांतरवचनात्तद्दृष्टं। अपरेतुवर्णयंतितत्साहंन्नोपकिरंस्तुत्तरवेदिंनयहं। तिष्ठषदाज्यंनमंथंस
प्रिंपंचप्रयाजा भवंतित्रयोनुयाजाएकं ँ समिष्टयजुरिति। उत्तरवेदिष्वषदाज्यमोः प्राप्तभावादनुवादः। एवं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का० भा० ५ चेदनिषिद्धानां देशवासः प्रजापतेर्नामास्ति भेदवसेवं सत्रकारेण वर्हिर्वर्जं सर्वेषां निषेधः कृतः तच्छ्रवणत्वात्त
२६ रवचनादेवोपपद्यते। निसेभो धिका निशुनासीरे सां द्वादशकपालः द्वा यवाशुनासीराये ति देवताविकल्पः
वायव्यं पयः अथ वायव्यं पयो भवतीति वचनात्। लौकिकं। तच्च लौकिकं भवति धर्मरहितं कुत एतत् प्रतिधु
क् श्रुतेः प्रतिधुक् सद्योदुग्धमात्रं धारोष्णमभिधीयते। तथा चाह। गोर्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्मिन्। एवं च नस्याः ४
धर्मानुष्ठाने सति आज्यनिर्वापकालेदोहः प्राप्नोति अर्पणं च। तत्र प्रतिधुक्त्वं विरुध्येत तस्मिन्नेवं प्राप्ते दृम्
च्यते। नाविरोधात् तल्लौकिकं भवति वैदिकमेव धर्मवद्भवति। कुत एतत्। अविरोधात् यागकाल एव दोहः क एष
रिष्यते। धर्माः प्रधानभूताः कालो गुणभूतः अतो धर्मानुग्रहाय गुणभूतकालबाधेन तत्रैव धर्माः करिष्यं २६

(margin: आम्रलोंतरेनायव्यंप येः प्रतिधुग्भवतीति श्रवणात्।।) (interlinear: यागकाले)

ते ये च विरुध्यंते त एव न क्रियंते परिशालनश्रपणादयः तस्मात्साधूक्तं नाविरोधादिति। प्रवृत्तिदर्शना
त्तु यत्र प्रक्रियंते धर्माः सा प्रवृत्तिः ऐन्द्रं पयो माहेन्द्रं पयः इति। तद्धि तां तताप्यक्तनाचेति। सा च हरेरपते वा
यव्यं पयः इति। यवागूर्वा। तंडुलैः शिथिलपक्वा यवागूरित्युच्यते। वेति कल्पः यवागूः पयो वा भवति सोमे
एककपालः भवतीति शेषः सीरं षड्गवं दक्षिणा। सीरं लांगलं। षड्भिरनडुद्भिर्युक्तमित्यर्थः रूपं च दक्षि
णा। उष्ट्रो वा। वोढारौ महान्तौ बलीवर्दौ वेति विकल्पः श्वेतोऽश्वः सौर्यस्य दक्षिणा। सर्वं प्रवृत्त्याहत साश्वः
श्वेतो दक्षिणेति अभावे गौः अश्वाभावे गौर्भवति। यद्यश्वं श्वेतं न विंदेद्दिपिंगो रेवश्वेतः साक्षिनिसाकमेधस्
मनंतरमुक्तं मुनये रेषु वाज्योत्स्नेष्विति शुनासीरीयमुक्तं। अस्य दृपिपक्षांतरमस्तितद्यमाह। संवत्सरे सोमः पार्ष्ठमारयेन

(margin: ओष्ठारोप महान्तौ बालवर्दौ)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इष्टिराग्नेयीति वृत्तेषामभिध्यानं प्राक्तनप्रथमदृश्वदेवतायागमात्राभिसंसंध्यानेन। तथा चाश्वमेधे द्वादश ब्रह्मौदना ... पतिच्छन्दसामित्यर्थः इति ... तावति शेषेण विध्यन्तेऽपि सूत्रकृता ... आग्नेयः पुरोडाश ... ॥५॥

का० भा० ५ ल्गुनदृष्टे शुनासीरीयेणेष्ट्वा सोमेन पशुनेष्ट्वा वा यजेत पौर्णमास्यां। पौनाम चातुर्मास्ययागैरहोरात्रद्वा

५७ रेण संवत्सरं प्राप्नुमिच्छति स संवत्सरे ...ः। तथा चोक्तं। न द्वैके रात्री एपिपथिषंतीति। तस्य संवत्सरसेः फा

ल्गुनदृष्टे शुनासीरीयं। फाल्गुनपौर्णमास्याः पूर्वेपदृष्टं चंद्रमसः शाह्त्वतः प्रथमदृश्येनमुक्तं। तस्मात् फाल्गु

नदृष्टं फाल्गुनावतारप्रतिपद्दित्यर्थः। तत्र शुनासीरीयेणेष्ट्वा सोमेन पशुनेष्ट्वा वा पौर्णमास्यां यजेत सो

मोऽग्निष्टोमः पशुरग्नीषोमीयः ऐष्टी आग्नेयीति विकल्पः। आवृत्तिरनीजानस्य। सोमपशुरिष्टिरनीजान एम

चातुर्मास्यस्य२ स्यावृत्तौ भवति एतदुक्तं भवति। उत्सर्गपशुरेवैतैर्यजेनेति। आहृतौ कर्मविवेचनाया आह फाल्गुन्युपवसथे। ५७

शुनासीरीयं प्रातर्वैश्वदेवं। फाल्गुन्या उपवसथः फाल्गुन्युपवसथः। उपवसथशब्देन प्राक्कालीनमहरुच्य

भूतेभ्यस्तेन महत्तस्य ...वाच्यौ भाष्ये पुरोहितः। महत्वेनेह भूयस्त्ववाच्यस्तन्त्रेण वोच्यते ॥=
विरोधोऽयदि ...यौ महत्तन्त्रेण भूयसां। व्यापकत्वात् महत्तन्त्रमविरुद्धं तु सर्वतः।२ भूयसां यदि आपेन विरोधः ...ता सह। तंत्रं स्याद् भूयसां त
न्त्रसमहत्तं ... पितत्२ यच्चानो भूयसां तंत्रं तन्त्री तंत्रप्रयोजकः। अथ नस्य च मुख्यता बत सो ... मुख्य तन्त्रतः ३ भूयस्त्वनाम्महत्त्वं वाऽज्ञ
नस्य भवेन्न चेत्। अल्पतन्त्रे महत्तन्त्रमाति ... कल्पयेत् ४ अनंगं तंत्रिणो पह्या तल्ला सांगिक संनिधौ। मुख्या ... आमि भूय
स्त्वा तन्त्रं यच्चापि मुख्ययोः ५ स्याद्देवाग्नयमे ... पत्न्यो तंत्रं महत्ततः। महत्त्वं प्रबलं सर्वापेक्षया न्याय शोभितं ६ न ... यस्त्वः प्र
या भास्त ... ७ अर्थौ नांगहीनता। अभ्यासः वै चमत्त्वेव ... तेऽ वार्थमत्रहि ७ अथपंचम्यामो ... सस्यांगहीनता। अभ्यासाक्र
रणान्मुख्यभूयस्त्वे अबले अतः ८ भूयस्त्वेन महत्तंत्रं बाध्यते भाष्यवत्ततः। ...त्रेण सूत्रे ९ व्याग्रयणे ... व्यादरेकयतः ९ सन्नीयाः पुरोडाशाः

नेऽचतुर्दशीति। एतदुक्तं भवति। तत्र शुनासीरीयं। प्रातः पौर्णमास्यां वैश्वदेवमिति। सपाशुकान्यपि चातुर्मा सवनं सवनं प्रति। प ...पुरोडाश ...

स्यानि संति। तदर्थमाह। सपशुषु पशुतंत्रं प्राधान्यात्। सपशुषु चातुर्मास्येषु एकतंत्राभ्युपगमस्यायात् सवना ... तत्यपि ... तथापि ...

पशुतंत्रमभ्युपेयं। कुत एतत्। प्राधान्यात्। प्रधानशब्दो महत्त्ववाची महत्त्वात् पशुतन्त्रस्येत्यर्थः। नस्वत्र गुण तंत्रं महत्त्वाद्भाष्य

प्रधानभावः चातुर्मास्यैरयजं ...तियागाविशेषात्। तस्मात् प्रधानशब्दो महत्त्ववाचकः। महत्त्वं च तंत्रे लघुप्रसं ... म्यतं। महत् तन्त्रं महत्त्वो बाध्य

गुं शक्यते। न लघुनि महदिति। पूर्वेद्युर्वैश्वदेवे पाशुकं कर्म भवतीति। एवमेव त्वग्नीषोमीयेऽदृष्टे। उत्तरवेदि न व्याघतो पिपि ११=

श्च ल्लावसती तिस्रा पिस्ता ... हवनीयवदंग प्रधानार्थो तल्ल ... विलाचेहापि तथैव भवितव्यं। सघोवा वाशद्वः

पक्षव्यावृत्तौ स घो वा भवति तस्य ...कालतया। सघात्वं विद्यतेनामी से तदुक्तमेवाप्यनु पूर्वेद्युरुत्तरवेदिष्टि।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पशोरंगंपुरोडाशः प्रधानानिक्रमीब्धथ विरोधेगप्रधानानांप्रधानंबलवद्भवेत् १ भूयस्त्वाद्युपहा आपिङ्गी षांस्विष्टक-
द्भवेत्। सौमिकेषुप्रधानंतु सोमपागाहुवींविदुः २ अंगान्वयेनेतिसु स्पष्टं वक्ष्येभाष्येप्रपंचितं ३ =

कं॰भा॰५ इत्यंतमुक्तंसत्सौमिकोविप्रकर्षोनपाशुकइतिपशुपदार्थमात्रंगृह्यतेतिसद्यस्त्वविधानात्सौमिकंविप्रकर्ष
३८ मिति। वैश्वदेवःपशुःवैश्वदेवेभवति। पशुपुरोडाशमनुहवींषिनिर्वपति। वचनसामर्थ्यात्। तेषांस्विष्टकृद्भूय
स्त्वात्। तेषांहविषांसंबंधीयजप्रैषःस्विष्टकृद्यागेभवति। भूयस्त्वाद्बहुत्वाद्धविषैःबहूनांत्वनुग्रहोयुक्तो
नैकस्येति। यथोक्तमविरुद्धंयद्विरुद्धंतद्यथोक्तंकर्तव्यं। यथाश्ववालप्रस्तरस्यप्रस्तरत्वं। तद्दृश्यभूतानेवष
तं। पुनर्वचनसामर्थ्यान्नियोगतःकर्तव्यं। वरुणप्रघासेषुवारुणःपशुःमहाहविषिमाहेंद्रः। पशुःशुनासीरी राम
प्रतीयतेविरोधोत्र स्पष्टोवा-वनभाष्यतः।= यांचतुर्थःकृतानुकरणतयाप्रतिप्रस्थातुरपिपशुर्माभूदितिचतुर्थग्रहणं। पुरस्ताद्धूपर्वणःपर्वणांतेवा। ३८
पशुर्भवति। महाहविषिमाहेंद्रइतिवचनात्। तस्यैवपुरस्तात्पशुरंतेवा। नसाकमेधान्तमिति। भेदेनपश्वनुष्ठाने

पशुरपिपर्वशब्दवाच्यएवेति। अत्रतत्सापिपर्वद्वृष्टिणेतिसंप्रदायः। नेत्यपरे। पशोर्हिस्वर्दक्षिणापरिप्रासेः अन्वाहार्य१
समानतंत्रत्वेतुपर्वएवत्वाद्दक्षिणेतिपर्वद्वृष्टिणेभवति। श्रुत्यनुसारिणाचार्येणचातुर्मास्यान्यनुविहितानि। इ
दानींश्रुतिमंत्रपाठानुसारेणज्योतिष्टोमःसंप्राप्तः। तंप्रोक्तायेहविर्यज्ञत्वसामान्यान्मित्रविंदानुवीधीयते
मित्रविंदाश्रीराष्ट्रमित्रायुष्कामस्य। मित्रविंदेतिकर्मणोनामधेयं। अभिधायकत्वात्तश्रीराष्ट्रमित्रायुष्काम
स्य। मित्रविंदेतिकर्मणोनामधेयपर्यायेणचप्रयोगसिद्धिः। दशहविःसैतांदशहविषामिष्टिमपश्यदितिवचनात्।
उपक्रमादेवतत्सिद्धेरवाच्यमेतदितिचेत्। उपहोमेष्वपिमित्रविंदाशब्दोमाभूदितिदशग्रहणं। आग्नेयःसौ
म्यश्चरुर्वारुणोदशकपालश्चरुर्वायावोमैत्रश्चरुरैंद्रएकादशकपालोबार्हस्पत्यश्चरुःसावित्रोद्वादशक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कु० भा० ५ पालीवाष्टाकपालोवा योऽसश्चरुः सारस्वतश्चरुस्त्वाष्ट्रो दशकपाल॥ एकं प्रदानं । वचनादेकं प्रदानं । या
३९ ज्यानुवाक्ययोश्च सर्वदेवताभिधानात्समस्तानुवाचनं । अत्र चाविभक्तिलोपेन समासः एवं हि पूर्वेष्वभिहि
तं अनुवाचनप्रैषाय यथा देवतममुष्मा अनुब्रूहीति । अमुष्मा इति चतुर्थ्यंतेनोक्तः । अपि च लुक्समासे सति
दूंदूघि अजाघदंतं अल्पाच्तरमिति च पूर्वनिपातस्तित्र पाठक्रमो वाध्यते । तस्मादविभक्तिलोपेन स
मासः । यजेति च । अविभक्तिलोपेनैव समस्यते । प्रैषाश्च समासेन भवंति । अत्र च प्रैषशब्देनाग्निष्टकृन्निगद्व रम
भिधानं । निगदश्च कृः स्विष्टकृत् इति दृष्टः स्विष्टकृन्निगदं ब्रूयादिति । निगदः प्रैष इति चानर्थांतरं । तस्मात्प्रैष ३९
श्चेति सो विष्टकृन्निगदाभिधानं । प्रैषाश्च निवहवचनं देवताभेदात् अपरे त्वथात्राचक्षते । प्रेषितेन यस्य

तेयाज्यादौ देवताभिधानं तत्लक्षणया प्रैषशब्देनोच्यते । उत्तरे निगमा यथैष्टं जोषणाकृतेः उत्तराणि याति
सूक्तवाके निगमनानितानि यथैष्टं कर्तव्यानि । कुत एतत्तज्जोषणाकृतेः एवं यादृष्टा देवता भवंतिताः सप
रूपसमोह विरजुषतासोह विरजुषंतेति । दृष्टाश्च प्रातिलोम्येन । याज्यायामभिधानात् । त्वष्टारूपाणीं दूदतिस
रस्वतीति । अनुलोमावाचोदनागुणत्वात् अनुलोमाचा निगमा भवंति नप्रातिलोम्येन । येन सर्वत्रैव निगमेषू
सतिचोदनानुसतं व्यातन्मूलत्वात् । इतरथा निगमनान्येवन संभवंतीति । तस्माच्चोदनापाठक्रम एवैव सर्वत्र
गुणभावः हौत्रमप्यत्राभिहितं तदुच्यते । पंचदश सामिधेन्यः । भवंति । पुष्टिमंता वाज्यभागौ । अग्निनारग्निम
श्रवत् गयस्फानइति चेह विधानुवाक्याग्निरिदंसवमादिः । याज्यात्वष्टारूपाणि दूदती सरस्वतीसैवमादिः । हुत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रथमाचीपशुबंधस्य वेदिर्भवतीति रुद्रशाखीयतद्धेतापसतानेन निरूढपशुनामधेयं श्रौतं दर्शितं ।=
गानिर्वचनचोदनायाः सप्रत्याख्यायात् तथागणतसामान्याद् भा सद्यं छंद शाखिकाः । अंगं गणयथावैदिकाद शिन्या स्थपशोर्गणे । तथा
न्यापि हविर्धिश चोदनायाः समाश्रता । अत्रैतादि यथोक्तं वेद्यादिलिंगादपी ष्यते ॥ =

कृ०भा०५ स्वाहास्वाः स्रुवेणोपजुहोत्यग्निर्होता होतापतिरित्येवमादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं । प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति विराजौ सं
४० याज्ये संयाज्याशब्देन वषिष्टकृद्यागस्य याज्यानुवाक्ये अभिधीयेते । सहस्रवत्सौ वा नूनं लोऽस्त सहस्रवदि
त्येवमादि द्विसहस्रदक्षिणा सहस्रं वा सहस्रं वेति विकल्पः । वीप्सा अध्यायपरिसमाप्तिसूचिका ॥ ॥ इति श्रीक
र्कोपाध्यायकृतौ कात्यायनीयसूत्रभाष्ये पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥ ग्रंथसंख्या ७६० ॥ छ ॥ छ ॥
राम
४०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=22.07.19 12:55
,TRANSFERRED=2019/07/22 at 13:34:23
,PAGES=41
,TYPE=STD
,NAME=S0001065
,Book Name=M-1968-KATYAYAN SUTRE KARKBHAVYSAHITAM CHAPTER 5
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection